

Persoonlijke rivaliteit tussen CDA en PvdA, 1966-1994: Een terugkerend fenomeen?

Bron: BN de Stem

Robin Dorsman
Thomas à Kempisplantsoen 26-II
3532 AK Utrecht
S0613452
Tel.: 06-29474887
Email: robindorsman@hotmail.com

Masterscriptie
Vaderlandse Geschiedenis: PCNI
Prof. dr. H. te Velde
Opleiding Geschiedenis
Universiteit Leiden
15 juli 2011

Inhoudsopgave

Voorwoord	3
Inleiding.....	4
Hoofdstuk 1: Voorgeschiedenis: De rooms-rode samenwerking.....	9
1.1 De kopstukken: Persoonlijk verwantschap of uiterste noodzaak?.....	9
1.2 Anderen over sfeer en samenwerking.....	12
Hoofdstuk 2: 1966: Impasse rondom de Nacht van Schmelzer.....	16
2.1 De aanleiding	16
2.2 Moord met voorbedachte rade of speling van het lot?	19
2.3 De Nacht als beginpunt van moeizame verhoudingen?.....	23
Hoofdstuk 3: Het kabinet-Den Uyl	27
3.1 De formatie	27
3.2 Aan het werk: Samenwerking en verhoudingen	31
3.3 Het einde of de weg naar kabinet-Den Uyl II?.....	36
Hoofdstuk 4: De ambivalente verhouding tussen Van Agt en Den Uyl.....	41
4.1 Het 'vechtkabinet' Van Agt II.....	41
4.2 Persoonlijkheid als breekpunt.....	44
4.3 Functioneren als breekpunt.....	47
Hoofdstuk 5: Het kabinet-Lubbers III: Hernieuwde toenadering?	52
5.1 Nieuwe ronde, nieuwe kansen?	52
5.2 Twee kapiteins op één schip: Lubbers en Kok	56
5.3 De dood of de gladiolen: Het einde van Lubbers-III en de daaropvolgende verkiezingen.....	60
Conclusie en epiloog	65
Bronvermelding.....	67

Voorwoord

Februari 2010. De bachelor Geschiedenis aan de Universiteit Leiden, waar ik in 2006 mee was begonnen, had ik afgerond. Mijn bachelorscriptie ging over nationale identiteit en de Algemene Politieke Beschouwingen. Vast stond dat mijn masterscriptie ook met politiek te maken zou gaan hebben. Te meer omdat ik net was begonnen met de Geschiedenismaster Politieke Cultuur en Nationale Identiteit, eveneens in Leiden. Toen, eind februari 2010, deed zich iets opmerkelijks voor. Het kabinet-Balkenende IV was gevallen, zou ik daar iets mee kunnen?

Bij de val van kabinet-Balkenende IV leken persoonlijke en partijpolitieke verhoudingen een belangrijke rol te spelen. Dit boeide mij zeer. Ik vroeg me af hoe het toch mogelijk was dat het zakelijk-politieke daardoor naar de achtergrond werd verdreven. Na enige tijd kwam dan ook naar voren dat onderzoek naar partijpolitieke en persoonlijke rivaliteit mij het meest boeide. Maar wanneer speelde dat in het verleden tussen deze partijen? Speelde dat überhaupt wel een rol? Uiteraard zal uit dit onderzoek blijken dat dit wel het geval was. Anders zou dit onderzoek immers nergens over gaan.

Het was nu dus zaak om het onderwerp uit te kristalliseren. In eerste instantie hielp dr. Dennis Bos me daarmee, waarvoor ik hem zeer erkentelijk ben. Zijn gestructureerde aanpak wierp zijn vruchten af op mij. Het werd me duidelijk dat over persoonlijke verhoudingen veel te zeggen viel. Na enige tijd werd door omstandigheden prof. dr. Henk te Velde mijn nieuwe begeleider. Met hem heb ik uiteindelijk het meeste werk verzet. Zijn diepgaande analyses en opbouwende kritieken brachten mij en het onderzoek verder. Uiteindelijk tot datgene dat nu voor u ligt. Mijn grote dank gaat dan ook naar hem uit. Daarnaast wil ik ook familie en vrienden bedanken voor de steun die ze mij gaven. Met name mijn vrouw was daarin een steun en toeverlaat voor mij. Zo zeer zelfs dat ze zichzelf ook concreet ging bezighouden met het onderwerp.

Robin Dorsman

Utrecht, 15 juli 2011

Inleiding

Begin februari 2010 komt er een einde aan het kabinet-Balkenende IV bestaande uit CDA, PvdA en CU. Het leek erop dat de verschillende standpunten van de betrokken partijen over het al dan niet verlengen van de missie in Uruzgan hét twistpunt was. In berichten van het NRC Handelsblad op 20 februari 2010, waarin een verklaring van betrokkenen stond, bleek echter dat er veel meer aan de hand was:

'Volgens bronnen rond de onderhandelingen was er sprake van een harde confrontatie tussen CDA en PvdA. Premier Jan Peter Balkenende gaf iets na vier uur 's nachts een korte persverklaring. „Waar vertrouwen ontbreekt, is een poging om het over de inhoud eens te worden bij voorbaat tot mislukken gedoemd.” Dit bericht eindigde met de veelzeggende zin: 'Het kabinet wilde vooral investeren in de samenhang van de samenleving, maar had te maken met veel incidenten.'¹

Er werd nauwelijks gesproken over de inhoudelijke verschillen tussen de betrokken partijen en personen. Veel meer ging het in deze berichten over het ontbreken van een solide basis voor samenwerking. Balkenende noemde deze basis vertrouwen en daar ontbrak het volgens hem aan. Hij maakte alleen niet duidelijk of het specifiek ging om een gebrek aan vertrouwen in de persoonlijke of partijpolitieke sfeer ging. In een volgend bericht van het dagblad Trouw kwamen beide elementen specifiek naar voren:

'Tussen de PvdA en het CDA in het algemeen bestaat van oudsher veel wantrouwen. Dat wil nog niet zeggen dat ook de persoonlijke verhoudingen tussen vertegenwoordigers van die partijen ook slecht hoeven te zijn. Maar bij de kopstukken van de twee partijen was dat wel het geval. De basis voor dat persoonlijke wantrouwen werd gelegd in de formatie van 2003. Balkenende en zijn onderhandelaars, onder wie Maxime Verhagen, de minister van buitenlandse zaken in het laatste kabinet, werden de gesprekken met Bos en de zijnen meer dan zat. Toen al ontstond het idee, dat later zo vaak zou worden uitgespeeld, van de immer draaiende Wouter Bos. Een punt was nog niet uitonderhandeld of de PvdA'er kwam al met aanvullende eisen.'²

Zowel de verhouding tussen de verschillende kopstukken alsook de verhouding tussen de partijen bleek niet best te zijn. Uit het bericht van Trouw bleek zelfs dat de verstandhouding tussen Bos en Balkenende en Verhagen cruciaal was voor het verloop van het kabinet. Ze beïnvloedden klaarblijkelijk de partijpolitieke verhoudingen binnen het kabinet. Opmerkelijk ook dat Trouw stelde dat de relatie tussen PvdA en CDA van oudsher niet goed was. Kennelijk was dit een normaal gegeven en waren het daarom

¹ NRC Handelsblad, *Kabinet struikelt over Uruzgan*, http://www.nrc.nl/binnenland/article2487949.ece/Kabinet_Balkenende_IV_gevallen, datum laatste wijziging 21 februari 2010, bezocht op 30 oktober 2010.

² Trouw, *Het zal nooit boteren tussen CDA en PvdA*, <http://www.trouw.nl/tr/nl/4324/Nieuws/article/detail/1089934/2010/02/27/Het-zal-nooit-boteren-tussen-CDA-en-PvdA.dhtml>, datum laatste wijziging 27 februari 2010, bezocht op 27 maart 2011.

juist de persoonlijke verhoudingen die zorgden voor een goede samenwerking. Dat bleek ook wel uit het volgende:

“Sfeer in kabinet naar de knoppen”, “Ruzie in kabinet verdiept zich” en “Afscheid van een liefdeloos kabinet” kopten de kranten over het CDA-PvdA-kabinet van Jan Peter Balkenende en PvdA-voorman Wouter Bos. Samenwerken met de PvdA in een volgend kabinet zou ‘ongeloofwaardig’ zijn, liet CDA-leider Balkenende al weten. “Dat zat hem zeer in de persoonlijke verhoudingen” zegt een CDA-bron nu.³

Slechte persoonlijke verhoudingen tussen CDA en PvdA beïnvloedden de partijpolitieke verhoudingen en leidden er zelfs toe dat CDA en PvdA niet meer met elkaar konden regeren volgens Balkenende. Waar persoonlijke rivaliteit zorgde voor distantiëring tussen personen kon het juist ook leiden tot toenadering. Bijvoorbeeld tussen PvdA-er Tichelaar en CDA-er Verhagen.

‘Wat in 2003 mislukte, slaagt in 2007 wel. Het CDA gaat met de PvdA van Bos regeren. Niet in het minst door PvdA-Kamerlid Jacques Tichelaar die in de tussenliggende jaren een band heeft opgebouwd met Verhagen. “Ik wilde hem leren begrijpen om te zorgen dat het niet nog een keer stuk zou lopen op onbegrip”, zegt Tichelaar. Het werkt. Er ontstaat een vertrouwensband tussen de twee. Verhagens onderhandelingstechnieken leert Tichelaar kennen in het Friese Beetsterzwaag, waar aan een akkoord wordt gewerkt. “Een afspraak is een afspraak bij Maxime”, zegt Tichelaar. “Maar tot er overeenstemming is, is alles geoorloofd: bluffen, met deuren slaan, dreigen met opstappen. Daardoor zijn mensen geneigd toe te geven.” Hij lacht. “Dat is wat ik bedoel als ik hem een rat noem.”⁴

Jacques Tichelaar legde uit wat volgens hem het belang was van onderling vertrouwen, begrip en kennis van elkaars persoonlijkheid en stijl. Het hebben van een goede onderlinge verhouding zorgde volgens hem voor een betere samenwerking, op z’n minst tussen de betrokken personen.

Maar naast schermutselingen in een zeer recent verleden zijn er ook op verschillende momenten in een verder verleden dingen gebeurd tussen CDA en PvdA. Wat te denken bijvoorbeeld van de Nacht van Schmelzer in 1966? Toen viel het kabinet-Cals en wellicht kan die als een mogelijk beginpunt voor de moeizame verhouding tussen CDA en PvdA worden aangewezen. En de aanloop, het verloop en de val van het kabinet-Den Uyl? Of wat te denken van het optreden van Joop den Uyl en Dries van Agt in de jaren ‘70 en ‘80 van de vorige eeuw? Zij zorgden destijds voor incidenten en zij lagen meer dan eens met elkaar in de clinch.⁵ Den Uyl bijvoorbeeld wilde graag zijn gelijk

³ De Pers, *PvdA weer dol op CDA*, <http://www.depers.nl/binnenland/462801/PvdA-weer-dol-op-CDA.html>, datum laatste wijziging 14 maart 2010, bezocht op 27 maart 2011.

⁴ Intermediair, *Maxime Verhagen, een betrouwbare rat*, <http://www.intermediair.nl/artikel//75577/maxime-verhagen-een-betrouwbare-rat.html>, datum laatste wijziging 17 maart 2009, bezocht op 27 maart 2011.

⁵ Bleich, A., *Joop den Uyl, 1919-1987: Dromer en doordouwer* (Amsterdam: Uitgeverij Balans 2008);

behalen en stond niet te springen om met de conservatieve christen-democraten samen te werken. Daarnaast stond Van Agt te boek als een non-politicus die grote invloed had op het mislukken van de formatie van Den Uyl-II.⁶ Ook tijdens kabinet-Lubbers III, waarin CDA en PvdA na lange tijd weer met elkaar regeerden, liepen persoonlijke en partijpolitieke verhoudingen door elkaar. Wel op een geheel andere wijze trouwens, zoals zal blijken.⁷ Uit het (recente) verleden blijkt dus dat beide partijen elkaar dikwijls opzochten en elkaar evenzo vaak weer afstootten. Maar waarom gebeurde dit? En vooral, welke rol speelden persoonlijke verhoudingen? Zo kom ik bij de hoofdvraag uit waar het in dit onderzoek om draait, namelijk: In hoeverre was er sprake van persoonlijke rivaliteit tussen CDA en PvdA in de periode 1966-1994? Deze hoofdvraag staat uiteraard niet op zichzelf, er zijn meerdere deelonderwerpen die deze hoofdvraag ondersteunen. Hoe ontwikkelden partijpolitieke verhoudingen zich in die periode? En hoe stond het met persoonlijke verhoudingen tussen de partijen? Welke invloed hadden onderlinge betrekkingen op partijpolitieke verhoudingen? En wat was de rol van de tijdsgeest en maatschappelijke issues op de verhoudingen? De hoofdvraag en bijbehorende deelvragen gaan dus over rivaliteit. Binnen het 'gebied' rivaliteit richt ik me niet op ideologische verschillen. Een argument daarvoor is dat iedere partij een eigen ideologie heeft. Daardoor zouden alle partijen met elkaar kunnen worden vergeleken en ook rivalen kunnen zijn ten opzichte van elkaar. Dat is geen afbakening. Dit onderzoek richt zich juist specifiek op de persoonlijke rivaliteit tussen twee partijen, CDA en PvdA. Persoonlijke rivaliteit gaat dan ook verder dan alleen het politieke debat. Het onderzoek richt zich met name op gebeurtenissen 'achter de schermen van het politieke theater' die de verhouding, omgang en het spanningsveld tussen het CDA en de PvdA blootlegden. Meer concreet gaat het dan bijvoorbeeld over onderling vertrouwen. Het begrip (onderling) vertrouwen in de politiek is lastig uit leggen. Daarnaast is er weinig literatuur over. De bundel *Trust: Cement of Democracy?* Van Henk te Velde en Frank Ankersmit gaat grotendeels over het begrip 'vertrouwen'. In eerste instantie gaat het voornamelijk over het ruwe politieke bedrijf, partijpolitiek en verschillende praktische voorbeelden.⁸ Grondigere bestudering leert echter dat er weldegelijk iets valt te zeggen over vertrouwen. Allerlei facetten hebben ermee te maken, zoals landsbelang, dualisme, politieke en maatschappelijke onderwerpen, stijl, achterban, populariteit, etc. Kortom, in deze bundel schemert door dat vertrouwen ambigu en lastig te omschrijven is. Daarom kan wellicht verondersteld worden dat vertrouwen, toegepast op politiek, een soort janusgezicht in zich heeft. Robert Visser gaat in *In dienst van het algemeen belang:*

Rijswijk, J.P. van, *Repeterende breuken: de machtsstrijd tussen PvdA en CDA* (Amsterdam: Prometheus 1992).

⁶ Ibidem;

Merriënboer, J. van, P. Bootsma & P. van Griensven, *Van Agt biografie: Tour de Force* (Amsterdam: Boom 2008).

⁷ Rehwinkel, P. & J. Nekkers, *Regerenderwijs: De PvdA in het kabinet-Lubbers/Kok* (Amsterdam: Uitgeverij Bert Bakker 1994).

⁸ Ankersmit, F.R. & H. te Velde, *Trust: Cement of Democracy?* (Leuven 2001).

Ministeriele verantwoordelijkheid en parlementair vertrouwen ook in op vertrouwen.⁹ Voornamelijk op de werking van vertrouwen tussen kabinet, parlement en volk. Hij bekijkt het vooral technisch en wijst op de verantwoordelijkheid. Desalniettemin komt ook in zijn werk naar voren dat vertrouwen ambigu is. Het kan snel omslaan en het kan verschillende ladingen hebben. Naast een politieke omschrijving zijn er nog andere zaken die te maken hebben met vertrouwen. Neem bijvoorbeeld de politieke partijen die centraal staan in dit onderzoek. Dat zijn PvdA en CDA, waarvan de laatste tot 1977 bestond uit drie afzonderlijke partijen te weten KVP, ARP en CHU. Behoudens de CHU waren alle drie de partijen massapartijen. Daarnaast hadden ze allemaal, inclusief CHU, een eigen partijcultuur, de één sterker dan de ander. Ook de openheid van de partij(cultuur) speelt een rol, bij de één meer dan bij de ander, zoals blijkt uit artikelen van Gerrit Voerman en Henk te Velde.¹⁰ Hoewel persoonlijke rivaliteit zodoende niet direct is gedefinieerd, blijkt wel dat vertrouwen in de politiek lastig te duiden en ambivalent is. Dat zorgt er tevens voor dat onderling vertrouwen in de politiek ook met veel facetten heeft rekening te houden. Daarnaast is bij personen de rol van het karakter en stijl ook zeer belangrijk. Dat zorgt ervoor dat persoonlijke rivaliteit nog moeilijker te definiëren is. Wel kan het met ongeveer de volgende woorden globaal worden omschreven: Het bestaan van onderlinge wantrouwen en/of strijd naar gelang de politieke en maatschappelijke realiteit.

Nu de globale opzet van het onderzoek uiteen is gezet, volgt een uiteenzetting van de plaats van dit onderzoek in het wetenschappelijk discours. Wat maakt dit onderzoek zo speciaal en interessant? Allereerst moet gezegd worden dat naar het centrale onderwerp van deze scriptie nauwelijks onderzoek is gedaan. Er is bijvoorbeeld wel onderzoek gedaan naar de plaats van de PvdA in het kabinet Lubbers/Kok, echter andere soortgelijke onderzoeken bestaan niet.¹¹ Een kritiekpunt is dat het ietwat eenzijdig is, omdat het zich richt op de PvdA. Dat hoeft natuurlijk geen problemen op te leveren, mits de focus blijft op de persoonlijke rivaliteit. Daarnaast is er ook weinig beschikbare literatuur uit tweede hand. Het enige gepubliceerde, was van Joop van Rijswijk getiteld *Repeterende breuken: de machtsstrijd tussen PvdA en CDA*. Van Rijswijk was echter beleidsmedewerker van de Tweede-Kamerfractie van respectievelijk ARP en CDA en daardoor is het geen objectief werk. Wel geeft het zijn kant van het verhaal weer. Andere soortgelijke bronnen hebben zich vooralsnog niet aangediend. Naast het

⁹ Visser, R.K., *In dienst van het algemeen belang: Ministeriele verantwoordelijkheid en parlementair vertrouwen* (Amsterdam: Boom 2008).

¹⁰ Velde, H. te, 'De val van de partijgeschiedenis: de sociaal-democratie en de interpretatie van politieke opwindings in Nederland', in: E.O.G. Haitsma Mulier, L.H. Maas & J. Vogel, *Het beeld in de spiegel: historiografische verkenningen: liber amicorum voor Piet Blaas* (Hilversum: Uitgeverij Verloren 2000), pp. 245-259;

Velde, H. te, 'Het wij-gevoel van een morele gemeenschap: een politiek-culturele benadering van partijgeschiedenis', in: DNPP Groningen, *Jaarboek 2004* (Groningen 2004) pp. 106-123;

Voerman, G., "'Een unie, niet een partij": over de partijcultuur van de Christelijk-Historische Unie', in: DNPP Groningen, *Jaarboek 2005* (Groningen 2005) pp. 206-218.

¹¹ Rehwinkel en Nekkers, *Regerenderwijs*.

beschikbare onderzoeksmateriaal kan worden gesteld dat CDA en PvdA grote politieke (volks)partijen zijn. Beide partijen zijn geïstitutionaliseerd en liggen diep verankerd in het Nederlandse politieke bestel. Ook hebben ze een grote aanhang en mede daardoor staan ze vaak in de schijnwerpers. Daarnaast kan worden gesproken van een terugkerend fenomeen, waarover eerder in de inleiding al meer is gezegd. Voor nu is het belangrijk om te weten dat bij terugkerende fenomenen de vraag kan worden gesteld waarom ze terugkeren. En ook daarom blijft het een interessant onderzoeksveld.

Tot slot kan worden gesteld dat de hoofdvraag met bijbehorende deelvragen uiteraard niet zonder bronnenmateriaal kan worden beantwoord. Dit onderzoek stoelt in eerste instantie op egodocumenten. Daarbij kan worden gedacht aan autobiografieën, memoires en kronieken, persoonlijke politieke opstellen of interviews. Verschillende toenmalige politici hebben dergelijke stukken nagelaten. Daaronder bevinden zich niet de minste, zoals Drees, Zijlstra, Schmelzer, Vondeling, Van Agt en Kok. Daarnaast zijn ook biografieën bruikbaar. Recent, in 2008, is bijvoorbeeld een biografie van Joop den Uyl verschenen, geschreven door Anet Bleich met als titel *Joop den Uyl, 1919-1987: Dromer en doordouwer*.¹² Daarnaast er ook een biografie van Dries van Agt, *Van Agt biografie: Tour de Force* van Johan van Merriënboer, Peter Bootsma en Peter van Griensven. Deze zal ook worden gehanteerd voor dit onderzoek.¹³ Een ander belangrijk boek gaat over Schmelzer en de Nacht van Schmelzer. Robbert Ammerlaan heeft *Het verschijnsel Schmelzer: uit het dagboek van een politieke teckel* geschreven waarin wordt ingegaan op de Nacht van Schmelzer als mogelijk beginpunt van persoonlijke rivaliteit tussen CDA en PvdA. Evenzo wordt het boek van Peter Bootsma en Willem Breedveld, *De verbeelding aan de macht: het Kabinet-Den Uyl 1973-1977*, gehanteerd.¹⁴ Daarin gaat het over het kabinet-Den Uyl en de samenwerking tussen Den Uyl en Van Agt en andere betrokkenen. Het mooie van dit werk is dat betrokkenen aan het woord zijn gelaten. Daarnaast zijn over andere sleutelfiguren ook (enigszins) biografische werken beschikbaar. Kortom, dit is maar een greep uit de beschikbare en geraadpleegde literatuur waarop dit onderzoek stoelt. Het geeft echter wel een beeld van de veelzijdigheid en omvang van het bronnenmateriaal. Dat maakt het des te interessanter voor (verder) onderzoek.

¹² Bleich, *Joop den Uyl*.

¹³ Van Merriënboer, Bootsma en Van Griensven, *Van Agt biografie*.

¹⁴ Bootsma P. & W. Breedveld, *De verbeelding aan de macht: het Kabinet-Den Uyl 1973-1977* (Den Haag: Sdu Uitgeverij 1999).

Hoofdstuk 1: Voorgeschiedenis: De rooms-rode samenwerking tussen WO II en de Nacht van Schmelzer.

In dit eerste hoofdstuk gaat het om de voorgeschiedenis van de persoonlijke rivaliteit tussen CDA en PvdA, waar de Nacht van Schmelzer als een aan te wijzen beginpunt voor kan dienen. Aan bod komt de verhouding tussen de drie confessionele partijen KVP, ARP en CHU, die later het CDA gaan vormen, en de PvdA. Deze verhouding wordt onderzocht voor de periode na de Tweede Wereldoorlog tot de Nacht van Schmelzer op 14 oktober 1966. Het zwaartepunt van deze periode ligt op de rooms-rode samenwerking tussen 1946 en 1958, toen kabinetten onder leiding van respectievelijk Beel en Drees van KVP- en PvdA-huize elkaar afwisselden.

1.1 De kopstukken: persoonlijk verwantschap of uiterste noodzaak?

In de na-oorlogse politiek voor de Nacht van Schmelzer is de periode 1946-1958 een zeer belangrijke. In deze periode stond de wederopbouw van Nederland centraal op de politieke agenda. Meer in het bijzonder waren woningbouw, loon- en arbeidsregelingen, productie en bezitsvorming centrale thema's. Daarnaast waren er ook zeer belangrijke zaken die vooral internationale betekenis hadden, zoals dekolonisatie van Nieuw-Guinea en Europese eenwording. Dergelijke thema's waren dan ook heikele punten in politieke debatten en waren mede daarom kernpunten in de rooms-rode samenwerking, die duurde van 1946 tot 1958. Als gezegd bestond de samenwerking in die jaren in ieder geval uit de partijen KVP en PvdA. Kopstukken die indertijd zeer veel macht en aanzien genoten, zowel binnen hun eigen partij alsook nationaal, waren Drees, Beel en Romme. In het boek *Alleen bij uiterste noodzaak? De rooms-rode samenwerking en het einde van de brede basis 1948-1958* zet Anneke Visser de gang van zaken weer rondom de samenwerking tussen KVP en PvdA destijds.¹⁵ 'Alleen bij uiterste noodzaak' duidt op de Nolens-doctrine van vóór de Tweede Wereldoorlog, als het gaat om politieke samenwerking tussen KVP en PvdA.¹⁶ Anneke Visser komt echter tot de conclusie dat KVP en PvdA niet alleen bij uiterste noodzaak met elkaar gingen regeren. Volgens haar zochten beide partijen elkaar op, vooral vanwege het landsbelang. Uiteraard ging samenwerking niet zonder slag of stoot en zeker in de laatste kabinetten-Drees werden verhoudingen soms moeizamer. De vraag komt naar voren hoe de kopstukken van beide partijen, Drees, Beel en Romme, stonden ten opzichte van de samenwerking, de continuering ervan en waarom wel/niet? Daarnaast kan ook een andere interessante vraag worden gesteld, namelijk hoe een ieder van hen aankeek tegen de ander, hoe men

¹⁵ Visser, A., *Alleen bij uiterste noodzaak? De rooms-rode samenwerking en het einde van de brede basis 1948-1958* (Amsterdam: Uitgeverij Bert Bakker).

¹⁶ Ibidem.

tegen de (persoonlijke) samenwerking aankeek. Allereerst volgt een fragment uit de biografie van Beel, waarin hij zijn verhouding met Drees omschreef.

'In zijn 'memoires-46' heeft Beel geschreven dat zijn vertrouwen in Drees was ontstaan tijdens het kabinet-Schermerhorn/Drees en dat het was gegroeid gedurende de kabinetsformatie, waarbij hij Drees naar eigen zeggen 'herhaaldelijk had betrokken'. "Hij [Drees] beantwoordde openhartigheid met openhartigheid, eerlijke overtuiging met eerlijke overtuiging. Zijn lange ervaring had hem begrip geschonken en voorzichtigheid. Ik stelde zijn oordeel op prijs en geleidelijk niet minder zijn trouwe vriendschap. Ik wist dat ik geen beter en invloedrijker vertegenwoordiger van de Partij van de Arbeid naast mij kon hebben in het kabinet."¹⁷

Volgens de woorden van Beel, van de KVP, mochten Beel en Drees elkaar en zaten ze in gesprekken op dezelfde golflengte. Tevens blijkt uit dit fragment dat Beel respect voor en vertrouwen in Drees had. Naast persoonlijke verwantschap blijkt uit de laatste zin uit dit fragment dat ze elkaar zakelijk ook goed lagen en elkaars visie niet alleen tolereerden, maar juist zeer waardeerden. Kortom, Beel maakte duidelijk dat hij een goede verhouding had met Drees. De andere persoon in kwestie, Drees, heeft zelf ook het één en ander gezegd over Beel toen hij in een interview terugblikte op het einde van kabinet-Drees IV.

'Het was het eenvoudige gevolg van mijn aftreden, en het was een overdracht aan Beel, met wie ik op bijzonder goede voet stond, en die het zelf zeer betreurde dat het was gekomen tot een breuk tussen de KVP en de Partij van de Arbeid. Hij had ook graag gezien, evenals de KVP-ministers, dat mijn kabinet het voorstel tot Kamerontbinding had gedaan, opdat wij op het moment van de verkiezingen nog samen in de regeringen zouden zitten. Het liefst had hij na de verkiezingen een herstel van de breuk gezien.'¹⁸

Drees wees op zijn goede relatie met Beel. Uit het gegeven dat Drees óók vond dat ze een goede verstandhouding hadden, mag worden verondersteld dat het van beide kanten 'goed zat'. Naast deze persoonlijke kant van het verhaal zei Drees ook iets over de hoge mate van vertrouwen en belang dat Beel zag in de samenwerking tussen PvdA en KVP. Volgens hem had Beel graag continuering van de samenwerking gezien. Tien jaar eerder, bij de kabinetsformatie van Drees I, liet Beel zich ook al eens uit over de rooms-rode samenwerking:

'De gesprekken van Beel met Drees en daarna Drees met Juliana waren blijkbaar hoopgevend genoeg om op de nieuwe grondslag met de formatie door te gaan, nu met de simpele opdracht: 'tot het vormen van een kabinet'. In zijn 'memoires-48' maakt Beel daarbij de kantekening: "Deze opdracht gaf mij de vrijheid om een kabinet te vormen,

¹⁷ Giebels, L.J., *Beel: Van vazal tot onderkoning, biografie 1902-1977* (Den Haag: Sdu Uitgevers 1995) 173.

¹⁸ Drees, W., *Drees 90, gesprekken en geschriften* (Strengolt 1976) 93,

desnoods zonder de PvdA. Deze mogelijkheid sloot ik niet nadrukkelijk uit, zij het ook als uiterste noodzaak.”¹⁹

Beel had naar eigen zeggen de vrijheid een kabinet te vormen, waarbij hij de PvdA absoluut niet uitsloot. Sterker nog uit de laatste zinsnede uit dit fragment blijkt dat Beel samenwerking tussen KVP en PvdA eerder als een logische stap zag, hoewel hij dit niet verder verduidelijkte. Nu weer terug naar het einde van de kabinetten-Drees. In de ministerraad van 19 december 1958 keek Drees terug op rooms-rode samenwerking:

‘Hij gelooft, dat de samenwerking, eerst tussen de KVP en de PVDA en later ook met de protestants-christelijke partijen voor het land van veel belang is geweest. (...) Spreker releveert, dat de persoonlijke verhoudingen in de ministerraad altijd goed zijn geweest en dat ook de zakelijke verhoudingen zodanig waren, dat hier steeds een oplossing gevonden kon worden. Hij betreurt, dat intussen de verhoudingen tussen de partijen slechter zijn geworden, wat tot de breuk heeft geleid.”²⁰

Volgens Drees verkeerden zowel de persoonlijke als zakelijke verhoudingen in gezonde een staat. Ondanks dat volgens hem de verhoudingen tussen de partijen slechter waren geworden, had hij het niet over persoonlijke verhoudingen. Kennelijk hadden deze niet geleden onder de minder goede samenwerking en verkeerden nog in goede staat. Deze overwegend positieve kijk op de rooms-rode samenwerking en onderlinge verhoudingen wordt nog eens onderstreept door het volgende van wederom Drees zelf, nu in een egodocument:

‘De politieke tegenstellingen speelden in het kabinet in het algemeen een minder grote rol dan dikwijls wordt aangenomen. Natuurlijk waren er gevallen, waarin ze zich sterk deden gevoelen. Ik heb al herinnerd aan de Indonesische kwestie, hoewel ook bij deze volstrekt niet altijd in elke groep van de politieke geestverwanten eenstemmigheid bestond. Persoonlijke elementen spelen ook een rol, maar dikwijls waren de meningsverschillen meer van functionele dan van principiële of persoonlijke aard.’²¹

Naast de verhouding tussen Drees en Beel en hun afzonderlijke visie op de rooms-rode samenwerking was er nog een prominent politicus, van KVP-huize, die betrokken was bij de val van het laatste kabinet van Drees, namelijk Romme.

‘Nu weer van dit speciale gevalletje terugkomend op de situatie in verband met het amendement-Lucas en de toelichting daarop: ik geloof niet dat bij Romme, als leider van de KVP, de bedoeling bestond om met de Partij van de Arbeid te breken. Hij zal in het voorstel van Lucas geen breekpunt hebben gezien, en zal de toelichting niet vooraf hebben gekend. In het debat trachtte hij ook nog – al steunde hij het voorstel van Lucas – enigszins bemiddelend op te treden.’²²

¹⁹ Giebels, *Beel*, 237.

²⁰ Brouwer, J.W. & P. van der Heiden, *Drees, minister-president 1948-1958* (Den Haag: Sdu Uitgevers) 19.

²¹ Drees, W., *De vorming van het regeringsbeleid* (Assen: Van Gorcu & Comp. 1965) 25.

²² Drees, *Drees 90*, 80.

Uit dit fragment blijkt dat Drees geen wantrouwen jegens Romme koesterde. Dat betekent dat zij in de jaren voorafgaand aan deze crisis ten minste met elkaar door één deur konden en elkaar begrepen. In het hoofdstuk 'Drees en Romme', geschreven door J. Bosmans in de bundel *Willem Drees*, wordt gewezen op de verschillende persoonlijkheden die beiden kenmerkten, maar dat zij desondanks elkaar zeer goed aanvoelden en respecteerden en het landsbelang voorop stelden.²³ Zo bezien had het daar alle schijn van en namen goede persoonlijke verhoudingen een belangrijke plaats in.

1.2 Anderen over sfeer en samenwerking

Ook andere politici, wellicht minder prominent dan Drees, Beel en Romme, hebben zich uitgesproken over persoonlijke verhoudingen in de kabinetten van Drees en Beel. Eén van hen was bijvoorbeeld De Gaay Fortman senior van ARP. In 1956, toen het derde kabinet-Drees was gevallen, werd De Gaay Fortman –door intimi ook wel Gaius genoemd- naar voren geschoven als informateur. Hij had toen een onderonsje met Jaap Burger van de PvdA:

'PVDA-leider Burger heeft zijn boot afgemeerd voor telefonisch contact met de informateur. Gaius verzoekt hem zijn vakantie te onderbreken en ze ontmoeten elkaar in hotel Wientjes te Zwolle. "Daar heeft hij mij als een hondsvot behandeld," zegt Gaius. "We hebben zo tegen elkaar gebekt, dat we later goede vrienden geworden zijn."²⁴

Blijkens de woorden van De Gaay Fortman sr. is er mede dankzij deze gebeurtenis een vriendschap ontstaan tussen hem en Burger. Wanneer deze vriendschap precies was ontstaan, maakte hij niet duidelijk. Wat hij wel duidelijk maakte, was dat ze goede betrekkingen met elkaar erop nahielden. Deze vriendschap zou in een latere periode weleens van cruciaal belang kunnen zijn, namelijk bij de formatie van het kabinet-Den Uyl. Maar daarover meer in het derde hoofdstuk. Over Jaap Burger gesproken, hij stond erom bekend dat hij fel uit de hoek kon komen en niet ten koste van alles de rooms-rose samenwerking wilde laten doorgaan. Echter waar Burger verhoudingen op scherp wilde zetten en het heft in handen wilde nemen, dacht zijn partijgenoot Drees daar toch anders over bij de kabinetsformatie in 1952:

"Alles werd dan zo'n beetje gladgestreken en dat dientengevolge onze machtspositie zo verzwakt werd, vond Drees niet zo'n punt. Het laatste wat hij wilde was polariseren. Bovendien, als het al te bar werd voor ons, dan wist hij die anderen te plooiën, omdat hij zo dikwijls voor hen plooiëde."²⁵

Kenmerkend voor Drees is zijn pragmatische insteek en loyaliteit ten gunste van de samenwerking met de KVP. Juist de goede verhouding die Drees had met de KVP zorgde

²³ Daalder, H. & N. Cramer, et al, *Willem Drees* (Houten: Unieboek 1988) 95-108.

²⁴ Breedveld, W. & J. Jansen van Galen, *Gaius: De onverstoorbare gang van W.F. de Gaay Fortman* (Utrecht: Uitgeverij Scheffers 1996) 158.

²⁵ Esterik, C. van & J. van Tijn, *Jaap Burger: Een leven lang dwars* (Amsterdam: Bert Bakker 1984) 133.

ervoor dat hij eisen van de PvdA ingewilligd kreeg bij de KVP volgens Burger. Burger daarentegen was het daar lang niet altijd mee eens. Hij wilde kennelijk meer verschillen benadrukken en politiek gewin behalen ten gunste van zijn eigen partij de PvdA. Het veiligstellen van de belangen van de PvdA, zo niet de wil van de PvdA opleggen aan anderen, was voor Burger blijkbaar belangrijker dan het hebben van goede verhoudingen met de KVP. Beide elementen komen naar voren in het volgende fragment in de biografie van Jaap Burger, toen in 1958 het vierde en laatste kabinet-Drees naar huis was gestuurd:

'Burger, als altijd in de eerste plaats erop gericht om zoveel mogelijk politiek profijt uit de crisis te halen, had een geheel ander scenario in zijn hoofd: het polariseren van het gevecht tussen Drees en Romme. Burger: "Die situatie werd ons op een presenteerblaadje aangeboden. Denk eens in, een KVP die met minimaal verschil "Vadertje Drees" ten val brengt om een bagatel."²⁶

Naast Burger had Drees ook met andere criticasters in zijn eigen partij te maken. Eén van hen was Marinus Van der Goes van Naters. In zijn memoires komt naar voren dat hij betrokken was bij de formaties van de kabinetten Beel I in 1946 en Drees I in 1948. Over de samenwerking met en positie van Drees was hij niet altijd even positief.

'Het was een ondankbare taak, zich altijd te moeten richten op de politiek van Drees – en zó tot compromissen te komen. De onlustgevoelens hierover richtten zich tegen mij. Ik heb nog in het bijzonder aandacht gewijd aan de onderhandelingen met Beel in 1946 ('het nieuwe Bestand') en aan de kabinetsvorming in 1948 – waarbij door Romme én Drees het nieuwe Bestand werd begraven. In dit bijzonder moeilijke jaar ben ik erin geslaagd de fractie bijeen te houden, ook in de Indonesische kwestie.²⁷

Ondanks de vermeende interne strubbelingen in het PvdA-kamp kwamen Romme en Drees er klaarblijkelijk wel uit met elkaar, waarbij Van der Goes van Naters met nadruk wees op de rol van Drees. Kennelijk was het contact dat Drees had met de KVP-er Romme van groter belang dan verhoudingen binnen de eigen partij. Naast deze ambivalente geluiden vanuit PvdA-kringen, waren er echter ook andersoortige geluiden. Jonkvrouw Wttewaal van Stoetwegen van de CHU bijvoorbeeld, kenschetste onder andere in haar memoires de politieke verhoudingen tussen oppositie partij CHU en regeringspartijen KVP en PvdA. Een ambivalente verhouding waarin christen-democratische belangen en partijpolitiek soms tegenover elkaar stonden.

'Je was in die tijd vóór of tegen 'Linggadjatti'. De C.H.U. was tegen, maar de K.V.P. zat met de P.v.d.A. in de regering en die moest dus vóór zijn. Er waren ook in de K.V.P.-fractie velerlei meningen, maar Romme hield ze in de hand.²⁸

²⁶ Ibidem, 154.

²⁷ Goes van Naters, M. van der, *Met en tegen de tijd: Herinneringen* (Amsterdam: De Arbeiderspers 1980) 149.

²⁸ Wttewaal van Stoetwegen, C.W.I., *De Freule vertelt* (Baarn: Bosch & Keuning 1973) 142.

Ook Jelle Zijlstra van de Anti-revolutionaire Partij heeft zijn memoires opgesteld. Daarin blikt hij onder andere terug op de positie van Drees als voorzitter van de ministersploeg. 'Zijn voortreffelijke leiding van de ministerraadsvergaderingen berustte voor alles op een zeer grondige kennis van de te behandelen onderwerpen.'²⁹

Zijlstra gaf blijk van zijn bijzondere waardering voor zijn collega, minister-president, Drees. Hoewel dit niet heel veel zegt over hun persoonlijke verhouding kan hieruit wel worden opgemaakt dat Drees bij Zijlstra in ieder geval in zakelijk opzicht hoog op de ladder stond. Ook onderzoek van Henk te Velde wees op een dergelijk beeld. Volgens Te Velde bewonderde Zijlstra Drees en sloot Zijlstra met zijn politiek-economische denkbeelden aan bij de PvdA. Daarnaast werd Zijlstra volgens Te Velde ook wel "de jonge vriend van Drees" genoemd, omdat ze dezelfde stijl gebruikten. Tot slot wees Te Velde ook op het feit dat Zijlstra vond dat Drees ook een anti-revolutionair had kunnen zijn.³⁰ Uit dit onderzoek bleek in ieder geval dat ze overeenkomstige eigenschappen hadden en dat deze voor herkenning en verwantschap zorgden. Daaruit vloeide een goede persoonlijke verhouding. In een volgend fragment, ook uit de memoires van Jelle Zijlstra, komt meer naar voren hoe het was gesteld met de verhoudingen binnen het kabinet-Drees III.

'De huurwet werd afgestemd met vijftig tegen achtenveertig stemmen, en zowaar, er brak een crisis uit. Ik vond dat uitermate interessant. Mijn eerste kabinetscrisis, het was een mooie generale repetitie. Hoewel, van meet af aan hing er iets onwerkelijks over het conflict. Het kabinet was dan ook niet in de gedeprimeerde stemming die de ministers zo vaak in een dergelijke situatie teistert. Wij gingen op de avond van de crisisdag vrolijk met elkaar dineren. Eigenlijk geloofden wij niet dat alles nu zomaar zou zijn afgelopen. Mr. J.A.W. Burger kreeg als fractievoorzitter van de PvdA een informatieopdracht. Met de hem eigen hoekige doortastendheid wist hij de trein weer op de rails te zetten. Voordat wij er goed en wel erg in hadden waren wij weer terug, alsof er niets was gebeurd. Maar er was wél iets gebeurd. Zo mooi als vroeger is het nooit meer geworden.'³¹

Dit fragment ging over de kabinetscrisis omtrent de huurwet, waardoor kabinet-Drees II uiteindelijk viel in 1955. Bijzonder is hoe Zijlstra schreef over de verhoudingen binnen het kabinet nadat het kabinet was gevallen. Hieruit blijkt dat men zeer op de samenwerking gesteld was en die graag wilde voortzetten. Daarnaast blijkt ook dat de sfeer goed was en dat er sprake was van (enige) intimiteit, omdat er met elkaar gedineerd werd. De kanttekening die hij hierbij maakte, was dat van dit positieve uiteindelijk wel minder overbleef. De kabinetscrisis van 1955 bleek uiteindelijk één van velen te zijn. In 1958 kwam een einde aan het kabinet-Drees IV. Uit de daaropvolgende

²⁹ Zijlstra, J., *Per slot van rekening, memoires* (Amsterdam: Contact 1992) 34.

³⁰ Velde, H. te, *Stijlen van leiderschap: Persoon en politiek van Thorbecke tot Den Uyl* (Amsterdam: Wereldbibliotheek 2002) 162.

³¹ Zijlstra, *Per slot van rekening*, 66-67.

formatiepoging van Drees en gesprekken van Zijlstra met Drees en Romme, bleek volgens Zijlstra dat Drees en Romme nog wel met elkaar verder wilden.

'De formatiepoging van de heer Drees liep nu snel ten einde. Ik had nog gesprekken met Drees en Romme. Beiden waren uiterst welwillend en bereid tot nieuwe gesprekken, maar zij zagen er toch, naar 't mij voorkwam, zakelijk niet veel meer in.'³²

Persoonlijke verhoudingen waren dus (nog steeds) goed. Inhoudelijk gezien waren beide partijen echter uit elkaar gegroeid volgens Zijlstra. Dit is niet heel verwonderlijk, omdat de wederopbouw grotendeels voltooid was, sociale zekerheid was toegenomen, de jaren '60 een nieuwe tijd markeerde en zich een nieuwe generatie politici had aangediend.³³

³² Zijlstra, J., *Dr. Jelle Zijlstra* (Strengholt 1978); 62.

³³ Daalder, Cramer, et al, *Willem Drees*, 108.

Hoofdstuk 2: Impasse rondom de Nacht van Schmelzer

In de nacht van 13 op 14 oktober 1966 viel het kabinet dat onder leiding stond van de KVP-er Jo Cals. Zijn partij was toen anderhalf jaar aan de macht en steunde op een coalitie die, naast zijn partij, bestond uit de partijen PvdA en ARP. Deze nacht ging niet onopgemerkt voorbij in politiek en journalistiek Nederland. Sterker nog, deze gebeurtenis ging de boeken in als de Nacht van Schmelzer. Vernoemd naar Schmelzer, omdat hij een motie indiende over de financiële plannen voor het regeringsjaar 1967 waarover het kabinet-Cals struikelde en uiteindelijk ontslag indiende. Verscheidene betrokkenen hebben hun visie, theorieën en vermoedens over oorza(a)k(en) en gevolg(en) van de Nacht. Deze komen in de volgende paragrafen aan bod.

2.1 Voorspel

Op 14 april 1965 trad het kabinet-Cals aan, bestaande uit de christen-democratische partijen KVP en ARP en sociaal-democratische partij PvdA, en het was de opvolger van het kabinet-Marijnen. Het kabinet-Cals bestond uit vijf ministers van KVP-huize, vijf ministers van de PvdA en drie van de anti-revolutionairen. Hoofdrolspelers bij de Nacht waren premier Jo Cals van de KVP, PvdA-minister van Financiën Anne Vondeling en het Tweede Kamerlid namens de KVP Norbert Schmelzer. Laatstgenoemde liet zich uit over samenwerking met de PvdA en zijn beeld van deze partij.

‘Resteert alleen samenwerking met de PvdA. Schmelzer, na 1958 jarenlang geen warm voorstander van zo’n coalitie, zoekt en vindt hij er met moeite een paar argumenten voor: “Ik had de indruk, dat de PvdA zich in haar opstelling wat had gematigd. De socialisten waren een beetje oppositiemoe en wilden, na een onderbreking van zes jaar, hun kiezers wel weer eens laten zien dat ze ook konden regeren.”’³⁴

Schmelzer verwees naar het jaar 1958. Toen viel het laatste kabinet-Drees en dat was tevens de laatste keer dat PvdA en KVP met elkaar regeerden, totdat in 1965 het kabinet-Cals aantrad. In de tussentijd was de PvdA bereidwilliger geworden om te gaan regeren, vooral om zich te bewijzen aan hun achterban volgens Schmelzer. Indirect zei Schmelzer dat de PvdA niet graag met de KVP wilde regeren. In PvdA-kringen heersten namelijk denkbeelden dat de KVP in 1958 het kabinet-Drees had laten vallen en de schuld daarvan bij de PvdA had neergelegd. Hoewel Schmelzer liet merken geen warme gevoelens te koesteren voor een dergelijke coalitie, stond hij er ook niet heel onwelwillend tegenover. In het kort kan de verhouding tussen Schmelzer en de PvdA dan ook worden getypeerd als moeizaam. Dat blijkt ook wel uit het feit dat niet Schmelzer maar Cals namens de KVP de formatieonderhandelingen leidde.

³⁴ Ammerlaan, R., *Het verschijnsel Schmelzer: Uit het dagboek van een politieke teckel* (Leiden: Sijthoff 1973) 184.

'Schmelzer: "De voornaamste reden was dat een persoon, die meer vertrouwen had bij de PvdA dan ik, er in de onderhandelingen voor ons veel meer zou kunnen uitslepen dat ik zou hebben gekund.'" En verder: "'Misschien was het vertrouwen van de PvdA in hem nog wel groter dan dat van zijn eigen partij.'"³⁵

Cals had volgens Schmelzer een betere verhouding met de PvdA dan hij en om de belangen van de KVP hoog te houden, werd Cals daarom geschikter geacht als onderhandelaar. Schmelzer opperde zelfs dat de PvdA meer vertrouwen had in Cals dan zijn eigen partij, de KVP. Dat zegt wel iets over de verhouding tussen Cals en de KVP. Deze veronderstelling zou na de Nacht vaker voor het voetlicht worden geplaatst. Naast de verhouding die Cals had met de PvdA en KVP is de verhouding van de premier met de Tweede Kamerfractie van de KVP, die onder leiding stond van Schmelzer, ook een interessante. In het onderzoek van Paul van der Steen bijvoorbeeld komt het één en ander daarover naar voren. Volgens hem was premier Cals een echte dualist en mocht fractievoorzitter Schmelzer er een eigen mening op nahouden. Schmelzer zijn eigen mening over de werking van dualisme tussen Cals en zichzelf.

"Mag ik je even zeggen dat ik welgemeende waardering heb –en anderen met mij- voor de loyale wijze waarop je je gisteren voor de tv jegens de KVP-fractie en mijzelf hebt opgesteld terzake van het–ons-niet-binden!"³⁶

Toch was de premier bezorgd volgens Van der Steen. Volgens hem hoopte Cals op een positievere benadering van Schmelzer. Op zich is het niet verwonderlijk dat de premier en de Tweede Kamerfractie van zijn partij het niet altijd met elkaar eens zijn, dat is immers dualisme. In het geval van premier Cals en de KVP-Tweede Kamerfractie bleek dat het niet alleen ging om dualisme. Cals verwachtte een positievere benadering van Schmelzer terwijl laatstgenoemde kennelijk niet voor alles de premier van zijn eigen partij steunde. Kennelijk zat er verschil tussen het vertrouwen dat de premier verwachtte van zijn partij en dat werd gegeven door zijn partij. Een enigszins scheve verhouding zoals het leek en naar zal blijken een kern issue in de Nacht. Naast deze KVP-ers, kwam ook een andere prominente figuur aan het woord, namelijk de toenmalige minister van Financien van de PvdA, Vondeling:

'Wat de uitvoering van de programmapunten betreft, dient gezegd dat de 'regeringsfracties' zich goed aan de afspraken hebben gehouden. De basis van wederzijds vertrouwen werd niet aangetast al deed Roolvink, persoonlijk, met zijn lood-om-oud-ijzer-verhaal daar geen goed aan. Moeilijker werd het toen eind juni 1966 in een aantal katholieke bladen een artikel verscheen van de als regel goed ingelichte parlementaire redacteur met de strekking, dat er binnen de KVP verzet rees tegen een voortzetting van de samenwerking met de PvdA.'³⁷

³⁵ Ibidem, 185.

³⁶ Steen, P. van der, *Cals, Koopman in verwachtingen 1914-1971* (Amersfoort: Uitgeverij Balans 2004) 392.

³⁷ Vondeling, A., *Nasmaak en voorproef* (Amsterdam: De Arbeiderspers 1968) 168.

Hoewel Vondeling zijn memoires pas achteraf heeft geschreven, liet hij wel blijken dat er wederzijds vertrouwen was en dat daar naar werd gehandeld, een situatie met ARP-er Roolvink daargelaten. Het spreekt boekdelen dat hem via de pers bekend was geworden dat binnen de KVP weerstand was gekomen tegen samenwerking met de PvdA. Kennelijk had Vondeling in het kabinet niets gemerkt van deze gevoelens en daarmee zei hij indirect dat verhoudingen in het kabinet nog goed waren. Tegelijkertijd betekende dit dat binnen de KVP niet dezelfde opvattingen erop na werden gehouden over samenwerking met de PvdA. Maar ook binnen de PvdA rommelde het volgens Vondeling.

‘Wat de PvdA betreft, mocht inmiddels wel van een gespannen situatie gesproken worden. Na de beide vernietigende verkiezingsnederlagen in maart (Provinciale Staten) en juni (gemeenteraden), was er een geweldige onrust in die partij ontstaan.’ En verder: ‘De Kamerfractie, hoewel natuurlijk voortdurend op haar hoede, hield het hoofd koel. Enkele dagen na Prinsjesdag zette Nederhorst in een partijraadsvergadering de positie nog eens uiteen. We hebben ondanks de slechte verkiezingen besloten, zo zei hij, de samenwerking niet te verbreken, maar op snellere uitvoering van het regeringsprogramma aan te dringen.’³⁸

Ondanks chaotische taferelen waar de PvdA mee te maken had volgens Vondeling, zou het niet aan de PvdA liggen als er een breuk zou ontstaan. De vraag is echter of dit een politieke strategie was of oprechtheid. In ieder geval was er voor de PvdA kennelijk nog voldoende aanleiding om de samenwerking te continueren. Ondanks dat was volgens Vondeling het vertrouwen van de KVP wel tanende.

‘Toen ik op 6 oktober terugkwam, deelde Cals mij mee, dat er in de KVP over de begroting onrust was. Hij had dit vertrouwelijk uit de fractie – niet van Schmelzer! – gehoord.’³⁹

Cals had het verminderde vertrouwen van de KVP in de begroting niet van Schmelzer vernomen. Daarmee was Schmelzer niet uit de school geklapt, maar bleek anderzijds dat er tussen Cals en Schmelzer geen goed contact was. Dat bleek geen incident te zijn.

‘Schmelzer en Notenboom, de beide woordvoerders van de KVP, hadden Cals noch mij van tevoren op de hoogte gesteld van de aard, laat staan de bijzonderheden van deze frontale aanval op het financieel-economisch beleid.’⁴⁰

Vondeling verwachtte dat Cals en hij op de hoogte werden gebracht door Schmelzer over zijn kritiek op het financieel-economische beleid. Dat dit niet gebeurde, kan erop duiden dat er enerzijds minder openheid en vooral vertrouwen heerste tussen kabinet en KVP-fractie. Anderzijds betekende dit ook dat Schmelzer geen goede verhouding had met Cals en Vondeling. Naast deze prominenten had een vooraanstaand figuur als Jelle Zijlstra ook zijn visie op de aanloop:

³⁸ Ibidem, 169.

³⁹ Ibidem, 172.

⁴⁰ Ibidem.

‘Zakelijk draaide alles om de vraag of voor de begroting-1967 extra dekkingsmaatregelen zouden moeten worden genomen, al dan niet gepaard gaande met het besnoeien van de uitgaven, zoals in de ingediende begroting voor 1967 was voorzien. De Partij van de Arbeid was van oordeel dat de ingediende begroting naar uitgaven en dekking verantwoord was; de anti-revolutionairen wilden het uitgavenpeil onaangetast laten, maar wél de dekking nader bezien; CH en VVD hadden meer belangstelling voor de uitgavenzijde. Zoals bekend wilde de motie-Schmelzer er meer in ‘t algemeen bij de regering op aandringen dat het financiële beleid nader zou worden bekeken, iets wat vooral ook geïnspireerd was door ongerustheid ten aanzien van de ontwikkeling van de staatsfinanciën op iets langere termijn.’⁴¹

Jelle Zijlstra, de opvolger van Cals, was van mening dat Schmelzer geen alternatief vooropgezet plan zou hebben gehad. Alleen zakelijke meningsverschillen werden door hem naar voren gebracht. Sterker nog, hij was zelfs van mening dat de motie van Schmelzer een handreiking was naar het kabinet.

‘Het meest intrigerende was naar mijn mening dat de crisis niet nodig was geweest. Schmelzer nodigde het kabinet uit de uitgaven- en inkomstenkant van het financiële beleid nog eens te overwegen. Dit was geen motie van wantrouwen; als dat wél het geval was geweest zou Schmelzer zijn fractie nooit hebben meegekregen.’⁴²

Dit beeld van het optreden van Schmelzer tijdens de Nacht werd door de persoon in kwestie, Schmelzer, min of meer bevestigd in zijn memoires:

‘Een kabinet waarin, behalve minister-president Cals, vijf vooraanstaande partijgenoten van mij zaten en dat nu struikelde over de motie die ik in nauwe samenwerking had voorbereid met mijn financiële steunpilaren Harry Notenboom en Roelof Nelissen.’⁴³

Volgens Schmelzer en sommige anderen bevatte de motie geen persoonlijke rancune ten opzichte van Cals of Vondeling, maar puur zakelijke meningsverschillen over het te voeren beleid. Een mogelijke verklaring, echter in de volgende paragraaf over de opzet van de Nacht zal toch meer duidelijk worden wat de rol van persoonlijke verhoudingen was.

2.2 Moord met voorbedachte rade of toch anders?

De frase ‘moord met voorbedachte rade’ slaat op de visie die Anne Vondeling gaf op de Nacht van Schmelzer. Vondeling ging in zijn memoires *Nasmaak en voorproef* uit van het gegeven dat Schmelzer met voorbedachte rade het kabinet-Cals om zeep had geholpen. Schmelzer zou volgens Vondeling voorbereidingen hebben getroffen, zoals het op papier zetten van een nieuwe regering. Behalve zakelijk-politieke en partijpolitieke verhoudingen had hij het nauwelijks over de invloed van persoonlijke verhoudingen

⁴¹ Zijlstra, *Dr. Jelle Zijlstra*, 116-117.

⁴² Zijlstra, *Per slot van rekening*, 168.

⁴³ Schmelzer, N., *Herinneringen van een politiek dier* (Uitgeverij Balans 2004) 7.

tijdens de Nacht. Toch waren ze volgens de toenmalige voorzitter van de KVP, Aalberse, wel belangrijk in de aanloop naar de Nacht. Met name de verhouding tussen Schmelzer, Vondeling en Cals sprong bij hem in het oog.

Aalberse: "Je gaat ervan uit, dat persoonlijke relaties in de politiek geen rol mogen spelen en ook niet spelen. Maar bij het voorspel tot de Nacht zijn ze ongetwijfeld erg belangrijk geweest, met name Schmelzers verstandhouding tot Vondeling en Cals." Schmelzer geeft dat schoorvoetend toe: "Met Vondeling is mijn relatie inderdaad altijd nogal matig geweest. Ik heb hem steeds als een heel integere, bekwame man beschouwd, maar hij is toch niet iemand, met wie ik gemakkelijk bevriend zou kunnen worden. Een nogal starre, rechtlijnige man, een beetje schoolmeesterachtig, niet gezellig." En verder: "En toch heb ik nooit, laat ik zeggen, een echte persoonlijke vriendschap met hem gehad. Nee, daar heb ik het nooit toe gebracht. Daarvoor waren we ook té verschillende karakters."⁴⁴

Als voorzitter van de KVP was Aalberse ongetwijfeld een ingewijde persoon. Hoogstwaarschijnlijk zal hij dan ook het nodige hebben geweten van persoonlijke verhoudingen binnen zijn partij en betrekkingen KVP-ers en PvdA-ers. Vanuit dit perspectief is het dan ook niet vreemd dat de veronderstelling van Aalberse, dat Schmelzer weinig affiniteit had met Vondeling, werd bevestigd door Schmelzer. De capaciteiten van Vondeling stonden niet ter discussie voor Schmelzer. Het waren volgens hem karakterverschillen die hun relatie kenmerkten, opmerkelijk. Dat laat de mogelijkheid des te meer open dat het niet alleen ging om de zakelijk-politieke kant van de Nacht. Naast de weinig intieme band tussen Schmelzer en Vondeling vond Aalberse ook dat Schmelzer en Cals elkaar niet lagen. Zo zeer zelfs dat ze volgens hem allebei geen water bij de wijn wilden doen om tot een compromis te komen.

"In de heersende situatie groeide het steeds meer uit tot een duel. Het waren allebei kemphanen. Geen van beiden kon nog terug, geen van beiden wilde voor de ander wijken. En dan krijg je dit soort conflicten."⁴⁵

Kennelijk was er weinig onderling vertrouwen. Dat ze beiden tot dezelfde partij behoorden, deed daar blijkbaar niets aan af. Blijkbaar zaten vijanden in de eigen partij en dat komt wel vaker voor in de politiek. Het ontbreken van vertrouwen en het bestaan van persoonlijk wantrouwen tussen Schmelzer en Cals kan ook worden opgemaakt uit de woorden van Cals zelf:

"Ik heb Schmelzer toen gezegd: had me dat dan tenminste verteld, maar Schmelzer zei toen: Het spijt me, maar het vertrouwen ontbreekt. Het gaat niet tegen het program en ook niet tegen de combinatie (coalitie KVP-PvdA), maar als Zijlstra in plaats van Vondeling er zat (op Financiën) hadden we jullie verklaring aanvaard."⁴⁶

⁴⁴ Ammerlaan, *Het verschijnsel Schmelzer*, 198-199.

⁴⁵ Ibidem, 234.

⁴⁶ Van der Steen, *Cals*, 403.

Het leek erop dat het Schmelzer, in ieder geval volgens Cals, te doen was om de persoon op de ministerspost van Financiën. Deze persoon, Vondeling, was van de PvdA. En laat dat nu juist de partij zijn waar de KVP volgens geruchten in deze partij, die naar voren zijn gekomen in de vorige paragraaf, vanaf wilde. In ieder geval had Schmelzer volgens Cals dus geen vertrouwen in Vondeling en juist wel in een persoon als Zijlstra. Of Schmelzers vertrouwen in Zijlstra puur zakelijk of informeel was, bleef echter onduidelijk. Meer in het algemeen kan hieruit wel worden opgemaakt dat Schmelzer geen hoge pet op had van Vondeling. Dat zet de bewering van Schmelzer dat hij Vondeling integer vond gelijk in een ander daglicht. Naast directe betrokkenen hebben ook anderen zich uitgelaten over de rivaliteit tussen de betrokken partijen en personen. Zo zei Wttewaall van Stoetwegen van de CHU:

‘t Leek mij een onzinnige zaak om een minister-president van je eigen partij te laten vallen om een beleidskwestie die m.i. met praten en zonder nachtelijke vergadering best op te lossen was geweest. Maar later begreep ik dat men dat niet gewild had.’⁴⁷

Wttewaall van Stoetwegen ging er klaarblijkelijk vanuit dat het zeker niet alleen ging om puur zakelijke onoverkomelijkheden. Later had ze naar eigen zeggen begrepen dat men, dat is in dit verband hoogstwaarschijnlijk de KVP-fractie, juist niet uit de problemen wilde komen en dus het kabinet wilde laten vallen. Andere motieven speelden dus een rol. In het kader van eerder uitgelichte passages zou dit dan ook zeer goed kunnen verwijzen naar rivaliteit tussen PvdA en KVP en/of naar strijd tussen personen. De Gaay Fortman sr. ging voor een combinatie van beide:

‘‘Ze hadden zich aan het kabinet verbonden en er was naar mijn mening geen enkele reden om te zeggen dat het weg moest. Het is een lelijke gedachte, maar ik geloof dat men vooral van Cals af wilde.’’⁴⁸

De Gaay Fortman sr. kon geen reden bedenken waarom het kabinet weg moest. Voor hem was dit doorslaggevend om te veronderstellen dat er binnen de KVP stemmen opgingen om de eigen premier af te serveren. Intern waren de verhoudingen bij de KVP dus niet goed volgens De Gaay Fortman sr. Daarnaast waren er ook visies die meer betrekking hadden op wantrouwen tussen de partijen KVP en PvdA. Een dergelijke visie hield bijvoorbeeld Vondeling van de PvdA erop na:

‘In een radio-uitzending constateerde ik dan ook, dat nu wel duidelijk was geworden dat heel in het bijzonder de rechtse KVP-ers, hoe dan ook, met het kabinet-Cals wilden breken. Daar hebben ze, zo lijkt het nu, zelfs een uitstel van de aanstaande belastingverlaging voor over. En daaruit kunt u zelf wel concluderen, hoe graag ze blijkbaar van ons af wilden.’⁴⁹

⁴⁷ Wttewaall van Stoetwegen, *De Freule vertelt*, 174-175.

⁴⁸ Breedveld en Jansen van Galen, *Gaius*, 167.

⁴⁹ Vondeling, *Nasmaak en voorproef*, 176.

Frustratie en overtuiging zaten behoorlijk diep bij Vondeling, te meer omdat de KVP volgens hem een zakelijk punt als belastingverlaging afwees. Volgens hem wilde de KVP dan ook pertinent breken met de PvdA dat duidde op verstoring van de partijpolitieke verhoudingen. Ook in KVP-kringen waren er mensen die de breuk betreurden. Zo iemand was Veldkamp. Veldkamp, een vooraanstaand KVP-er, was juist voorstander van samenwerking met de PvdA. Hij kon dan ook nauwelijks begrip opbrengen voor diegenen binnen zijn partij die, ook al hadden ze bepaalde redenen, van het kabinet afwilden.

'Ik vond de val van het kabinet-Cals om zakelijke, maar ook om persoonlijke redenen, een verdrietige zaak. Zakelijk vond ik dat de meerderheid van de KVP-fractie de zaak te hoog gespeeld had en ik vond het wijs, dat een aantal KVP-fractieleden en de AR-fractie zich terecht van de motie-Schmelzer hadden gedistantieerd. Veel erger was het, dat de motie tot rechtstreeks gevolg een splitsing in de partij had. De electorale positie die de KVP zich in 1963 had verworven zou nimmer meer binnen haar bereik kunnen liggen. En dat alles omdat een stroming binnen de top van de partij het nuttiger vond om nauwere banden met de VVD aan te halen. Als het anders gespeeld was, hadden wij onze positie kunnen behouden en na de verkiezingen van 1967 onze voorwaarden kunnen stellen aan de Partij van de Arbeid.'⁵⁰

Indirect zei Veldkamp dat de strategische zet om banden met de VVD aan te halen de aanzet was tot de breuk en de minder gunstige electorale positie van de KVP. Daarmee legde hij de schuld van de Nacht bij zijn eigen partij, de KVP. Maar binnen KVP-kringen keek men niet allemaal hetzelfde aan tegen de oorzaak van de Nacht. Een andere prominente KVP-er, Piet de Jong, keek er anders tegenaan. Volgens zijn biografen had hij de indruk dat de PvdA van het kabinet afwilde, omdat de PvdA rivaliteit tussen beide partijen aangreep om een politieke strategie toe te passen. Schmelzer zou namelijk schaakmat worden gezet om de breuk op het conto van de KVP bij te schrijven.

'Terwijl PvdA-fractievoorzitter Nederhorst na de laatste schorsing bezig was het standpunt van zijn fractie over de motie te geven, fluisterde PvdA-partijbestuurslid en oud-NVV-voorzitter D. Roemers, die in een Kamerbankje in de buurt van De Jong zat, hem toe: "En nu, vastnagelen:" Meteen verklaarde Nederhorst dat het kabinet "geen knip voor de neus waard zou zijn" als het niet zou onderkennen dat dit een motie van wantrouwen was.' En verder: "'Ik denk dat ze het aangedikt hebben", aldus De Jong, "Schmelzer is in de val gelopen."⁵¹

Piet de Jong veronderstelde dus dat de PvdA uiteindelijk van de KVP afwilde en Schmelzer daarom klem zette. Ogenschijnlijk steunde de PvdA-fractie de motie van Schmelzer, maar daarmee gooiden ze juist meer kolen op het vuur dat Schmelzer

⁵⁰ Veldkamp, G.M.J., *Herinneringen 1952-1967: Le carnaval des animaux politiques* (Den Haag: Sdu Uitgeverij 1993) 178.

⁵¹ Brouwer, J.W. & J. van Merriënboer, *P.J.S. de Jong, een biografie. Van buitengaats naar Binnenhof* (Den Haag: Sdu Uitgeverij 2001) 95.

volgens hen had aangestoken. Van directe rivaliteit was dus geen sprake. De Nacht was voor de PvdA een middel om zichzelf in een slachtofferrol te manoeuvreren ten koste van de KVP. Schmelzer zelf ging in zijn memoires nauwelijks in op deze vermeende gang van zaken. Hij verdedigde juist de inhoud van zijn motie en de mogelijke gevolgen ervan.

'Alles op een rijtje zettend werd het me duidelijk dat wij volkomen ongeloofwaardig zouden overkomen als we dit kabinetsbeleid nu zouden slikken na alle kritiek hierop die onze fractie al een jaar lang onderbouwd had volgehouden. Bovendien zou zo'n draai richting 'toegeven' behalve een belabberd beeld naar 'buiten', onze fractie en partij kunnen splijten.'⁵²

Schmelzer kon volgens zijn woorden geen kant meer op kon. Hij moest volhouden en zijn motie doorzetten om geen gezichtsverlies te lijden. Gezichtsverlies ten opzichte van de Kamer, zijn eigen partij, de PvdA en de hoofdpersonen Cals en Vondeling. Zo bezien speelden persoonlijke rivaliteit en slechte onderlinge verhoudingen tussen de hoofdpersonen Schmelzer, Cals en Vondeling een voorname rol. Dit gecombineerd met partijpolitieke rivaliteit tussen PvdA en KVP zorgde voor een onhoudbare situatie.

2.3 De Nacht als beginpunt van moeizame verhoudingen?

De Nacht van Schmelzer in 1966 ging niet zonder slag of stoot voorbij. Dat de Nacht gevolgen zou hebben voor de politieke verhoudingen stond voor velen vast. Wat die gevolgen concreet zouden gaan inhouden, was destijds moeilijk te zeggen. Betrokkenen hadden doorgaans achteraf wel een duidelijke visie op de gevolgen. De politieke biografie van Schmelzer, Robbert Ammerlaan, stelt bijvoorbeeld dat zeker achteraf gezien de Nacht cruciaal was. Het leidde volgens hem tot een nieuwe breuk, na die van 1958, in de brede basis die bestond uit de rooms-rode samenwerking. Dit had weer tot gevolg dat de polarisatie ontstond tussen KVP en PvdA. Polarisation die later tijdens het kabinet-Den Uyl tot een hoogtepunt kwam en grote gevolgen bleek te hebben, maar daarover meer in het volgende hoofdstuk. Dat de Nacht veel gevolgen had voor de verhouding tussen de PvdA en de KVP mag duidelijk zijn. Maar hoe keek men er destijds tegenaan? Was men zich toen bewust van mogelijke gevolgen? Destijds was er een politiek zwaargewicht, Beel, die zich heeft uitgelaten over de gevolgen van de Nacht. Hij probeerde toen in de hoedanigheid van formateur de crisissituatie af te wenden.

'Puntsgewijze somde Beel de voordelen op die in zijn voorstel zaten voor de KVP, voor de PvdA, voor de ARP en voor het kabinet. Het winstpunt dat hij allen voorhield was: "Geen verdere verzieking van de politieke en persoonlijke verhoudingen."⁵³

Beel wilde politieke en ook persoonlijke verhoudingen waarborgen. Daarmee gaf hij aan dat deze factoren een belangrijke rol hadden gespeeld bij de Nacht en het toen niet

⁵² Schmelzer, *Herinneringen van een politiek dier*, 12.

⁵³ Giebels, *Beel*, 527.

alleen ging om het zakelijk-politieke aspect. Dat hij probeerde de breuk te herstellen, betekende dat hij kennelijk voor beide partijen in de toekomst een centrale rol zag weggelegd als het ging om regeringsverantwoordelijkheid. Klaarblijkelijk ging hij (nog) uit van de brede basis, dat is de rooms-rode samenwerking zoals in de tijd van Drees. Hij hoopte dan ook dat de KVP en PvdA de samenwerking voortzetten. Tegelijkertijd hoefde dat van hem niet tegen elke prijs. Een tijdgenoot van Beel, Jelle Zijlstra, zei daarover bijvoorbeeld het volgende:

'Merkwaardig dat die medearchitect van het 'nieuwe bestand' na de oorlog, dat is de brede basissamenwerking tussen PvdA en KVP, in een latere fase toch afstand heeft genomen van de PvdA. Mijn indruk was dat hij na het verdwijnen van Drees een andere kijk op de PvdA heeft gekregen.' En verder: 'De PvdA was echter niet in beweging te krijgen.'⁵⁴

De goede verhouding die Beel als KVP-er had met PvdA-er Drees was volgens Zijlstra belangrijk voor eerstgenoemde om samen te werken met de PvdA. Toen in eerste instantie Drees en later Beel de politieke arena verlieten, kwamen verhoudingen anders te liggen zodat Beel de brede basis niet persé meer als uitgangspunt nam volgens Zijlstra. Dat de PvdA volgens Zijlstra niet meer wilde en uiteindelijk dwarsligger bleek te zijn, betekende dat er inmiddels verregaande rivaliteit heerste tussen beide partijen. Ook KVP-er Veldkamp vond dit.

'Als het anders gespeeld was, hadden wij onze positie kunnen behouden en na de verkiezingen van 1967 onze voorwaarden kunnen stellen aan de Partij van de Arbeid.'⁵⁵

Hoewel Veldkamp een scenario schetste in het geval dat kabinet-Cals niet was gevallen, vond hij wel dat na de verkiezingen de strijd met de PvdA zou moeten worden aangegaan. Sterker nog, Veldkamp had het liefst gezien dat de KVP de PvdA onder de duim zou houden. Ook bij hem speelde rivaliteit jegens de PvdA blijkbaar een belangrijke rol. Zoals we al vaker hebben gezien, hield men er binnen de KVP niet allemaal dezelfde mening op na. De hoofdpersoon in kwestie, Norbert Schmelzer, hield er een eigen mening op na. Daarin hield hij rekening met meerdere belangen.

'Nog één keer –misschien ten overvloede, maar toch- de aandacht te vestigen op het feit dat deze 'Nacht' wél labiliteit en haperingen van politieke verhoudingen aan het licht bracht, maar zeker níet "de" aanleiding kan worden genoemd (zoals meer dan eens het geval is) voor "de" verstoring in de verhoudingen in "de" Nederlandse politiek.'⁵⁶

Schmelzer ontkende niet dat de Nacht gevolgen had voor de verhoudingen in de politiek. Hij vond het echter te ver gaan om te veronderstellen dat de politieke arena, en waarschijnlijk meer in het bijzonder de relatie KVP-PvdA, op z'n kop was gezet. Sterker nog, de veronderstelling dat de Nacht een vooropgezet plan zou zijn geweest om te

⁵⁴ Zijlstra, *Per slot van rekening*, 175.

⁵⁵ Veldkamp, *Herinneringen 1952-1967*, 178.

⁵⁶ Schmelzer, *Herinneringen van een politiek dier*, 26.

breken met de PvdA probeerde hij weg te nemen. Zo gezien wilden verscheidene KVP-ers de schade beperkt houden, al zagen ze ook wel in dat de verhoudingen op scherp waren gezet. In het PvdA-kamp waren de rapen over het algemeen wel goed gaar.

De motie-Schmelzer bracht ook de rest van de Nederlandse politiek in beroering. De PvdA-fractievoorzitter Gerard Nederhorst schreef kort na de Nacht een notitie met de titel *Nooit meer met deze KVP*. De katholieke fractie was volgens hem "onder het juk van rechts doorgestaan –de progressieve krachten hebben, enkele uitzonderingen daargelaten, het hoofd gebogen... Wat nu gebeurd is, vermag echter geen wijziging te brengen in mijn standpunt, dat de enige politieke combinatie, die in Nederland vooruitstrevende politiek kan voeren, de combinatie is van KVP, PvdA en AR."⁵⁷

Hoewel Nederhorst zich in eerste instantie zeer negatief uitliet over het handelen van en de samenwerking met de KVP, bleef hij in beginsel wel voorstander van de brede basis. Nederhorst verwoordde hier als fractievoorzitter enerzijds de gevoelens die de Nacht op korte termijn opriep en anderzijds het belang en de politieke verantwoordelijkheid van de PvdA. Dat bracht hem tot de conclusie dat PvdA-belangen alleen konden worden veiliggesteld door samen te werken met de KVP. Toch waren er ook PvdA-kringen waar het wat minder genuanceerd werd gezegd:

In de boezem van de PvdA waren de sentimenten nog veel heviger dan bij Vondeling. De negatieve gevoelens daar plaveiden het pad voor de eerder dat jaar ontstane groepering Nieuw-Links en creëerden de voedingsbodem voor de anti-KVP-resolutie van 1969 die de samenwerking met de confessionelen nog lang zou overschaduwen.⁵⁸

Frustraties waren in PvdA-kringen kennelijk zo hoog opgelopen dat er een groepering was ontstaan die als voorname taak had de confessionelen, in ieder geval zeker de KVP, te bestrijden. Eén van de aanhangers van Nieuw-Links was Jan Pronk. Hij was als pleitbezorger van de nieuwe strategie, polarisatie geheten, dan ook van mening dat de Nacht grote gevolgen had voor de verhouding tussen PvdA en christen-democratische partijen met de KVP voorop.

Schmelzer zal wel niet vermoed hebben dat de haat bij de PvdA tegen vooral de KVP en in mindere mate de overige christen-democratische partijen zo hoog zou oplopen, dat op dat moment een compleet nieuwe strategie geboren wordt: wat later de 'polarisatie' is gaan heten, vindt hier haar oorsprong. Pronk: "De opzet na 1966 was inderdaad om de christen-democratische partijen een toontje lager te laten zingen".⁵⁹

Zo gezien speelden partijpolitieke verhoudingen en interne verhoudingen bij zowel de KVP als de PvdA een belangrijke rol. Tijdens de Nacht bleek de weinig intieme band tussen Schmelzer en Cals én Schmelzer en Vondeling een katalysator te zijn. Daarnaast zorgden ook partijpolitieke sentimenten ervoor zorgden dat KVP en PvdA door de Nacht

⁵⁷ Van der Steen, *Cals*, 415.

⁵⁸ Ibidem, 416.

⁵⁹ Bootsma en Breedveld, *De verbeelding aan de macht*, 12.

meer als rivalen tegenover elkaar kwamen te staan. Interessant is het dan ook hoe dergelijke rivaliteit zich voortzette, bijvoorbeeld tijdens het kabinet-Den Uyl.

Hoofdstuk 3: Het kabinet-Den Uyl

Op 29 november 1972 viel het tweede kabinet-Biesheuvel. In de daaropvolgende verkiezingen in 1972 behaalde de PvdA een klinkende overwinning, van 39 zetels ging ze naar 43. De KVP verloor een historisch grote hoeveelheid zetels en ging van 35 naar 27 zetels. De ARP was de enige christen-democratische partij die winst boekte en kwam met één zetel meer uit op 14. De CHU verloor drie zetels en kwam op 7 uit. De daaropvolgende formatieonderhandelingen verliepen zeer moeizaam en namen veel tijd in beslag. Pas op 11 mei 1973 kon formateur Jaap Burger, PvdA-er die Keerpunt '72 van de PvdA als uitgangspunt nam bij de formatiebesprekingen, het nieuwe kabinet-Den Uyl presenteren. Dit kabinet bestond uit PvdA, KVP, ARP, PPR en D66. Daarbij is het belangrijk om te weten dat KVP en ARP deze coalitie gedoogden.

3.1 De formatie

De PvdA was de grootste partij van Nederland geworden en de christen-democratische partijen, KVP, ARP en CHU, kwamen bij elkaar op 51 zetels. Met elkaar zou dat genoeg zijn voor een ruime meerderheid in de Tweede Kamer, maar dat wilden beide kanten niet. De PvdA had een regeringsprogramma opgesteld, genaamd Keerpunt '72, waarin ze diverse progressieve beleidspunten uiteenzette. Om dit te bewerkstelligen waren in ieder geval progressieve coalitiepartners nodig, dat moesten sowieso D66 en PPR worden. Echter het zetelaantal van deze twee partijen plus het zetelaantal van de PvdA was niet genoeg voor een meerderheid. Aan de andere kant wilden de christen-democratische partijen KVP en ARP verder met de partijen die deelnamen aan Biesheuvel II, maar deze combinatie kwam ook niet aan een meerderheid. Dat betekende dat een formateur gezocht moest worden die in ieder geval de PvdA alsook minimaal één der christen-democratische wist te binden aan een progressief kabinet. Verschillende politici, destijds en achteraf, hadden hun mening een mogelijke formateur in deze netelige situatie. Jaap Burger, die we ook al in het eerste hoofdstuk zijn tegengekomen, werd door velen naar voren geschoven als een geschikte kandidaat volgens Joop van Rijswijk, destijds beleidsmedewerker van de ARP.

'De formateur moest een "vooraanstaand lid" van de PvdA zijn. Dat kon echter niet een lid van de Tweede Kamer zijn, omdat de leden van de fractie van de PvdA zich hadden gebonden aan *Keerpunt*, dat voor de drie betrokken partijen "onaantastbaar" was. Dus moest een ander gaan onderhandelen. Of liever: "de confessionelen" net zo lang masseren tot zij bereid waren op de een of andere manier aan de totstandkoming van een Keerpuntkabinet mee te werken. Geen man werd daartoe beter in staat geacht dan de ervaren politicus mr. (Jaap) Burger, lid van de Raad van State. Deze was, mede

dankzij regelmatige vertrouwelijke contacten met zijn collega en informateur Ruppert, al helemaal in de formatie ingewerkt.⁶⁰

Wat echter wel opvalt, is dat Van Rijswijk de rol van de formateur enigszins in twijfel trok. Hij dacht dat de formateur, Burger, veel uit de kast zou halen om de confessionelen aan Keerpunt, het progressieve pact waartoe PvdA, PPR en D66 behoorden, te binden. Van Rijswijk vond dus dat de christen-democraten in een ondergeschikte positie ten opzichte van de PvdA kwamen. Burger zou uiteindelijk Keerpunt als basis voor de kabinetsformatie gebruiken en daarmee de christen-democraten inderdaad in een lastig parket brengen. Echter, nog ver voordat het definitieve formeren in gang werd gezet, brachten ook (andere) prominente ARP-ers hun mening over de formatie en formateur Burger naar buiten. Daaruit bleek dat men binnen de ARP niet op één lijn zat, over de positie van de ARP in een mogelijke coalitie en over de rol van Burger. De Gaay Fortman senior bijvoorbeeld, waar we in het eerste hoofdstuk over zijn te weten gekomen dat hij naar eigen zeggen een vriendschap had opgebouwd met Burger, hield er een andere mening op na. Hij vond dat hij (inderdaad) goed met Burger kon opschieten.

“Burger en ik hadden onze bijdragen op elkaar afgestemd,” zegt De Gaay Fortman. “Het was een van de leukste exercities die ik heb uitgehaald. Daardoor had hij blijkbaar enig vertrouwen in mij gekregen.”

Daarnaast stellen zijn biografen Breedveld en Jansen van Galen hij met Burger tot de conclusie was gekomen dat de formatieopdracht zou moeten gaan naar ‘een lid van de PvdA, iemand met groot gezag, goed ingevoerd in het politieke leven, van wie verwacht mag worden dat hij de socialisten tot medewerking kan bewegen, en van zodanig kaliber dat hij de tegenwerpingen van de rechterzijde zou kunnen pareren.’⁶¹ Hoewel De Gaay Fortman sr. de naam van Burger niet noemde, wees alles erop dat hij wel Burger bedoelde. Opvallend is dat hij uitging van een formatie waarbij rechts, bijvoorbeeld christen-democratische partijen als de ARP, niet ten allen tijde hét uitgangspunt hoefde te vormen. Kennelijk had hij veel minder, wellicht zelfs geen, rancune jegens Burger en een progressieve partij als de PvdA. Een partijprominent van De Gaay Fortman en Van Rijswijk had ook zo zijn eigen mening. Biesheuvel liet blijken dat hij zich kon vinden in Burger als formateur, maar niet in een grotendeels rood, lees links/socialistisch, kabinet. ‘Voor de radio had Biesheuvel Burger al “uitermate redelijk en verstandig” genoemd. “In dat opzicht heb ik vertrouwen in deze formateur en wil ik ook wel verklappen dat, toen wij in onze fractie in de allereerste fase direct na de verkiezingen een gesprek met elkaar hebben gehad, toen onzerzijds ook de naam van de heer Burger is gevallen als mogelijkheid voor informateur.” Of het daarbij ook de bedoeling was dat Burger zou slagen, deelt Biesheuvel verder niet mee. Wel zegt hij er nog even voor de duidelijkheid

⁶⁰ Rijswijk, J.P. van, *Repeterende breuken: de machtsstrijd tussen PvdA en CDA* (Amsterdam: Prometheus 1992) 54-55.

⁶¹ Breedveld en Jansen van Galen, *Gaius*, 175.

bij dat Burger en Ruppert duidelijk moeten en kunnen weten dat de confessionele fractievoorzitters zich verzetten tegen "wat ik nu maar gemakshalve noem een aangekleed rood kabinet."⁶²

Volgens hem stond hij daar niet alleen in. Ook de fractievoorzitters van de andere christen-democratische partijen, KVP en CHU, waren volgens hem tegen een grote socialistische vertegenwoordiging. Het leek er dus op dat hij als christen-democraat een slechte verhouding had met de PvdA. Desondanks was Biesheuvel er wel voorstander van om Burger formateur te laten zijn. Betekende dit dat hij een goede verstandhouding had met Burger of was het een tactische zet van hem? Waarschijnlijk was dat laatste het geval, omdat hij zich niet uitliet over de kans van slagen van Burgers formatieopdracht. Daarmee zei Biesheuvel indirect dat hij de kans op een goede afloop van de formatie klein achtte. Een slechte afloop zou volgens hem de positie van de christen-democratische partijen veiligstellen ten opzichte van de PvdA. Tevens kon hij dan als prominente anti-revolutionair zijn stempel proberen te drukken op de formatie en zijn positie en gezag binnen de ARP waarborgen. Blijkbaar stonden volgens Biesheuvel de slechte relatie tussen de PvdA en de christen-democraten en interne verhoudingen binnen de ARP op het spel. Maar ook bij Burger bleek er meer mee te spelen bij de formatie. Zijn biografen Van Estrik en Van Tijn waren van mening dat Burger een 'bittere herinnering aan de val van het laatste kabinet Drees en de val van het kabinet Cals' had overgehouden. Daaruit valt te veronderstellen dat Burger als PvdA-er kennelijk een slechte relatie met de KVP had. Van Estrik en Van Tijn onderbouwen deze veronderstelling door erop te wijzen dat Burger tijdens het formatieproces met KVP-er Andriessen graag een keer onder vier ogen had gesproken. Daardoor kon volgens Burger voorkomen worden "dat de PvdA de risee zou worden door opnieuw op de KVP te bouwen nadat – naar het woord van een zo voorzichtig man als Drees Sr. – de KVP voor de tweede maal lichtvaardig de samenwerking met de PvdA verbrak en daardoor een evenwichtige ontwikkeling in de Nederlandse politiek verstoorde."⁶³

Er zat dus veel oud zeer bij Burger ten opzichte van de KVP. Tijdens de formatie stelde hij zich kennelijk niet altijd boven de partijen op, maar koos hij soms de kant van zijn partij, de PvdA, ten opzichte van de voor hem gebeten hond KVP. Maar Burgers slechte relatie met de KVP vond niet alleen zijn oorzaak in eerdere gebeurtenissen tussen KVP en PvdA. Ook 'zijn herinnering aan de jarenlange politiek arrogantie van Romme' speelde volgens Van Estrik en Van Tijn een rol.⁶⁴ Kortom, bij Burger leken slechte persoonlijke en partijpolitieke verhoudingen elkaar te doorkruisen. Dat bleek ook wel uit een gesprek tussen Burger en Andriessen tijdens de formatie waar diezelfde Van Estrik van Van Tijn op wezen. Dat gesprek verliep stroef, omdat Andriessen in Burger de 'grote scheurmaker

⁶² Van Esterik en Van Tijn, *Jaap Burger*, 217.

⁶³ Ibidem, 219.

⁶⁴ Ibidem, 242.

van het toekomstige CDA' zag en Burger Andriessen onfatsoenlijk vond omdat hij als vertegenwoordiger van de koningin werd afgewezen door Andriessen.⁶⁵

Ook verhoudingen tussen andere personen van christen-democratische partijen en PvdA stonden op scherp. Maar ook intern kon het rommelen, zoals we al hebben gezien bij de ARP. Dit keer was er onenigheid binnen het PvdA-kamp over de positie van Tjerk Westerterp. Westerterp was namens de KVP tijdens Biesheuvel-I en II staatssecretaris van Europese Zaken en het was de vraag welke post hij onder Den Uyl zou gaan bekleden. Burger en Den Uyl lagen over deze vraag met elkaar in de clinch. Den Uyl wilde Westerterp niet als minister hebben, omdat Den Uyl Westerterp onbetrouwbaar vond vanwege het feit dat laatstgenoemde vóór de motie-Schmelzer had gestemd tijdens de Nacht. Kennelijk zat er bij Den Uyl ook oud zeer en liepen persoonlijke en partijpolitieke rancune door elkaar heen. Burger daarentegen kende Westerterp uit hun gezamenlijke tijd als lid van het Europees Parlement.⁶⁶ Hij wilde Westerterp niet zomaar afschrijven voor het kabinet. Kennelijk had Burger een goede verstandhouding met Westerterp. Westerterp werd uiteindelijk minister van Verkeer en Waterstaat onder Den Uyl. Ook het kabinet-Den Uyl kwam er uiteindelijk, al ging hier een zeer moeizaam, ingewikkeld en tactisch steekspel aan vooraf. De Gaay Fortman senior bevestigde dat.

"Nochtans is (in)formateur Jaap Burger, lid van de Raad van State en oud-fractievoorzitter van de PvdA, er na een bikkelhard gevecht in geslaagd het overwegend linkse kabinet-Den Uyl, 'gedoogd' door KVP en ARP, in het zadel te helpen."⁶⁷

Wel is het opvallend dat De Gaay Fortman sr. het woord 'gedoogd' koos. Daarmee gaf hij in ieder geval aan dat de basis van dit kabinet niet bijzonder stevig was en vooral een uitgemaakte zaak op papier was. PvdA en christen-democratische partijen KVP en ARP lagen elkaar klaarblijkelijk niet. Een collega van hem, Ed van Thijn van de PvdA, koos eenzelfde bewoording toen hij het had over het draagvlak voor het kabinet-Den Uyl. Echter, hij vond dat de totstandkoming ervan mede was gerealiseerd door de onmogelijke positie waarin de KVP en ARP waren gemanoeuvreed.

'Het kabinet was na een 'forcing' tot stand gekomen. Een half jaar vruchteloos soebatten liet KVP en ARP uiteindelijk geen andere keuze dan een kabinet te gedogen met een 'weeffout'. Van een écht coalitiekabinet was geen sprake.'⁶⁸

Ook Van Thijn vond kennelijk dat de verhouding tussen de christen-democratische partijen en de PvdA niet al te best was. Naderhand, toen de formatie al een tijd achter de rug was, klampten sommigen als van Rijswijk zich daaraan vast.

'Toen Biesheuvel en ik in juli 1975 nog eens over de formatie napraatten, zei ik hem in een aanval van woede dat ik de PvdA en Den Uyl die formatie nooit zou kunnen

⁶⁵ Ibidem, 246.

⁶⁶ Ibidem, 267.

⁶⁷ Breedveld en Jansen van Galen, *Gaius*, 171.

⁶⁸ Thijn, E. van, *Democratie als hartstocht: Commentaren en pleidooien 1966-1991* (Amsterdam: Van Genneep 1991) 110.

vergeven. Maar Biesheuvel was dat niet met mij eens. Burger en Den Uyl hadden gebruik gemaakt van de politieke ruimte, die vrienden uit ARP en KVP hen geboden hadden en dat was politiek volkomen begrijpelijk. Daarom had Biesheuvel jegens Den Uyl en Burger geen gevoelens van wrok. En hij drukte me op het hart als professional het doen en laten van politieke tegenstanders politiek-zakelijk en niet emotioneel te beoordelen. Deze les heb ik ter harte genomen, al heeft het wel lang geduurd alvorens ik me daartoe heb kunnen opwerken.⁶⁹

Op Van Rijswijk had het formatieproces en de rol van Burger en Den Uyl kennelijk diepe sporen nagelaten. Hij was zelfs een felle tegenstander van de PvdA geworden. Biesheuvel bekeek het echter meer zakelijk en zocht de fout ook in eigen gelederen. Daarnaast had het er de schijn van dat Biesheuvel een betere verhouding had overgehouden met beide PvdA-ers dan Van Rijswijk. Zo bezien bleek dat persoonlijke verhoudingen een belangrijke rol speelden tijdens de formatie. In ieder waren de persoon Burger en zijn rol in het formatieproces niet onomstreden. Daarnaast speelden ook interne verhoudingen, met name bij de ARP, en wantrouwen op partijpolitiek niveau tussen PvdA en KVP en ARP een belangrijke rol. Kortom, een zeer omslachtige formatie die weinig goeds voorspelde voor de toekomst.

3.2 Aan het werk: samenwerking en verhoudingen

Het moeizame formatieproces en de rol van personen daarin waren achter de rug. Het kabinet-Den Uyl was aangetreden en wordt in deze paragraaf onder de loep genomen, meer in het bijzonder persoonlijke verhoudingen. In literatuur over het kabinet-Den Uyl nemen persoonlijke verhoudingen doorgaans een marginale rol in, hoewel dit fenomeen terloops wel wordt behandeld. Een groot voordeel is echter dat over verschillende vooraanstaande politici van de PvdA, KVP en ARP biografieën zijn verschenen en dat betrokkenen hun herinneringen ook regelmatig op papier hebben gezet. Van dergelijke werken wordt in deze paragraaf dan ook veelvuldig gebruik gemaakt. In de bundel *Democratie als hartstocht* van PvdA-er Ed van Thijn geeft de auteur, destijds fractievoorzitter van de PvdA, zijn visie op interne politieke verhoudingen waar het kabinet mee te maken had.

‘Men kan niet zeggen dat het politieke klimaat het kabinet-Den Uyl gunstig gezind is geweest. Gedurende de gehele kabinetsperiode waren de politieke verhoudingen tussen de ‘samenwerkende partijen’ tot het uiterste gespannen.’⁷⁰

Volgens Van Thijn was er sprake van rivaliteit tussen partijen, hoogstwaarschijnlijk bedoelde hij tussen CDA en PvdA. Niet verwonderlijk dat hij dit zei. Tijdens het kabinet-Den Uyl hield de PvdA zich namelijk zowel in als buiten het kabinet vooral bezig met het

⁶⁹ Van Rijswijk, *Repeterende breuken*, 77.

⁷⁰ Van Thijn, *Democratie als hartstocht*, 110.

polariseren van de politieke verhoudingen, met rivaliteit ten opzichte van het CDA. Van Thijn was een prominente voorvechter van de polarisatiestrategie. Dat kon verhoudingen onder druk zetten. Van Thijn zei:

'Desondanks was ik tijdens het kabinet-Den Uyl voor Lubbers de kwaaië pier. Hij was niet een van de progressievelingen in het kabinet en ik was voor hem de verpersoonlijking van de PvdA-kritiek op zijn beleid.'⁷¹

Omdat Lubbers en Van Thijn volgens laatstgenoemde geen goede verstandhouding hadden, kon het zakelijk-politieke geschillen kennelijk niet overtroffen worden. Maar naast Van Thijn waren er ook andere PvdA-ers die profeten waren van de polarisatiestrategie en het zakelijk-politieke aspect. Zo iemand was bijvoorbeeld Jan Pronk, minister van Ontwikkelingssamenwerking namens de PvdA. Zijn biografen Brandsma en Klein typeren hem als iemand die vooral oog had voor de zaak. Het ging bij hem altijd om de inhoud van iets en zeker ook de politieke inkleuring ervan. Vrienden had hij volgens Brandsma en Klein niet.⁷² Daaruit kan worden verondersteld dat hij persoonlijke verhoudingen kennelijk niet belangrijk vond om iets te bereiken. Maar waren die dan zo belangrijk? Hoe keken CDA-ers aan tegen de samenwerking met de PvdA? Binnen CDA-kringen keek men er iets anders tegenaan dan de PvdA-ers Van Thijn en Pronk. In 1977 vond het Mentendebat plaats in de Tweede Kamer. De Tweede Kamerfractie van de PvdA, onder leiding van Van Thijn, stelde zich zeer vijandig op ten opzichte van minister van Justitie Van Agt. Daarnaast schitterde Den Uyl bij dat debat door afwezigheid, terwijl Van Agt zich als minister te vuur en te zwaard moest verdedigen. Onder andere naar aanleiding daarvan zei Ruud Lubbers toen het volgende over partijpolitieke en persoonlijke verhoudingen:

'Er zat een ontbindingsverschijnsel in het kabinet, een gebrek aan respect van de coalitiepartners voor elkaar. Toen kwam er een onderwerp en daar viel het kabinet op. Als ex-minister uit het kabinet-Den Uyl heb ik absoluut niet het gevoel dat er over de grondpolitiek een principiële verschil van inzicht bestond tussen Partij van de Arbeid en CDA. Het ging om twee dingen. Ten eerste dat wederzijdse gebrek aan respect, ik zeg nadrukkelijk wederzijds. Waardoor de partijen elkaar geen ruimte gaven om in eigen kring uit de voeten te kunnen, in presentatie en invulling van het beleid. Daarnaast speelde het persoonlijke element. Met Van Agt. Je kunt een man als hij, een vice-premier, niet zo hard afvallen.'⁷³

Lubbers wees net als Van Thijn op de verhouding tussen CDA en PvdA. Hij vond dat deze niet goed was. Hij ging echter wel een stapje verder dan Van Thijn door te stellen dat deze doorslaggevend was in het beëindigen van de samenwerking. Met het woord

⁷¹ Joustra en Van Venetië, *Ruud Lubbers*, 188.

⁷² Brandsma, M. & P. Klein, *Jan Pronk: Rebel met een missie* (Utrecht: Uitgeverij Scheffers 1996) 66.

⁷³ Tromp, J. & P. Witteman, *Voor de duvel niet bang. Mr. Dries van Agt: van weerzin tot wellust* (Haarlem: De Haan 1980) 120-121.

'wederzijds' stak hij opvallend genoeg ook de hand in eigen boezem. Daarnaast had hij het, in tegenstelling tot Van Thijn, juist ook over persoonlijke verhoudingen. Deze waren in zijn ogen ook van doorslaggevend belang in het beëindigen van de samenwerking. Kennelijk waren deze dus niet goed genoeg. Hij had schijnbaar verwacht dat als partijen met elkaar samenwerkten, persoonlijke verhoudingen goed zouden (moeten) zijn. Ook CDA-er Van Rijswijk sloot zich aan bij de mening van Lubbers. Hij ging echter nog wel een stapje verder. Hij zag het optreden van Van Thijn en Kosto als een complot, met medeweten van Den Uyl, tegen Van Agt.

'Kosto had Van Agt politiek mogen diskwalificeren, omdat hij daarvoor de toestemming had van fractievoorzitter Van Thijn. En Van Thijn zou zo iets niet doen, zonder toestemming van de lijsttrekker van de PvdA, Den Uyl. Deze had 'natuurlijk' van tevoren van de coup van Van Thijn en Kosto geweten en er van harte mee ingestemd dat zijn vice-premier, maar tevens zijn concurrent als lijsttrekker van het CDA, publiekelijk werd geschoffeerd.'⁷⁴

Hij koesterde blijkbaar een groot wantrouwen en ongenoegen jegens PvdA-ers. Tevens blijkt dat Van Rijswijk veronderstelde dat Den Uyl een slechte verstandhouding had met Van Agt. Hij kon het net als Lubbers schijnbaar niet begrijpen dat partijpolitieke en persoonlijke rivaliteit elkaar doorkruisten bij de PvdA, binnen en buiten het kabinet. Slechte persoonlijke verhoudingen speelden bij hem kennelijk ook mee in de partijpolitieke samenwerking. Dat Van Rijswijk Van Agt verdedigde, mag niet als heel verwonderlijk worden beschouwd. Van Rijswijk was namelijk beleidsmedewerker van de ARP en dus als christen-democraat verbonden met de KVP-er Van Agt. Binnen PvdA-kringen vond men niet dat persoonlijke verhoudingen een doorslaggevende rol speelden in het kabinet. Van Thijn liet dit in voorgaande passages al doorschemeren en PvdA-er Jos van Kemenade, destijds minister van Onderwijs en Wetenschappen, zag de waarde van goede persoonlijke verhoudingen voor CDA-ers ook niet.

"Het was een heel bijzonder kabinet", zei Jos van Kemenade. "Het werd gedoogd door KVP en AR, wat het grote voordeel had dat je voor alles moest knokken in de Kamer. Dat maakte het spannend, ook spannend voor de burgers. Ik vond de sfeer heel goed, zeker de eerste jaren. Wat ik vooral goed vond was dat er inhoudelijk gediscussieerd werd, echt zwaar gediscussieerd. Dat is wat ik me voorstelde bij: het land besturen. Soms waren de discussies fel, maar behalve misschien helemaal op het laatst met Van Agt waren ze nooit persoonlijk, nooit kwaadaardig."⁷⁵

In geringe mate was Van Kemenade het blijkbaar wel met Lubbers en Van Rijswijk eens dat Van Agt niet chique was behandeld. Meer in het algemeen vormden persoonlijke verhoudingen voor hem kennelijk geen issue. Hij was blijkbaar van mening dat de

⁷⁴ Van Rijswijk, *Repeterende breuken*, 117.

⁷⁵ Bleich, *Joop den Uyl*, 280.

partijen in het kabinet elkaars grootste rivalen konden zijn, terwijl betrokken personen tegelijkertijd niet met elkaar door één deur konden. En juist dat laatste bleek voor CDA-ers zeer belangrijk te zijn om de partijpolitieke rivaliteit, lees de polarisatiestrategie van de PvdA, te kunnen verdragen. In zijn eigen memoires *Wakken in het kroos* zei Van Kemenade daar meer over:

'Den Uyl was een gedreven politicus, die hield van het debat in de ministerraad, in de Tweede Kamer en in de samenleving, en die altijd feilloos gevoel had voor de consequenties van elk beleidsvoorstel voor 'gewone mensen'. Hij was een politieke omnivoor, die alles las en overal een oordeel over had en ook niet naliet om dat oordeel in de discussies in de ministerraad duidelijk kenbaar te maken. Dat irriteerde soms, en later vaker, met name de KVP-ministers en in het bijzonder de vice-premier, Van Agt, maar goede persoonlijke verhoudingen waren voor Den Uyl ondergeschikt aan het belang van de publieke zaak. Hij had echter te weinig oog voor het feit dat daardoor zijn positie als voorzitter van een kwetsbaar coalitiekabinet werd verzwakt, dat vooral Van Agt zich daardoor steeds meer ontheemd en ondergewaardeerd ging voelen en dat ook goede persoonlijke verhoudingen wel eens het politieke doel zouden kunnen dienen.'⁷⁶

Van Kemenade benadrukte dat persoonlijke verhoudingen, in ieder geval die tussen Van Agt en Den Uyl, belangrijk waren voor een goede samenwerking. In ieder geval voor CDA-ers. De rol van Den Uyl hierin vond hij cruciaal. Maar niet iedereen binnen de PvdA vond persoonlijke verhoudingen minder belangrijk. En daarnaast waren er ook CDA-ers die best overweg konden met PvdA-ers. De Gaay Fortman senior combineert beide.

"Ja, er was iets van kameraadschap in dat kabinet, tussen ministers onderling," oordeelt Gaius. "Harry van Doorn maakte geen vrienden, daar had hij geen zin in, maar hij heeft toch heel aardig meegelopen. Wim Duisenberg heeft veel gedaan aan de onderlinge verhoudingen. Die had de gave van de telefoon: niet in de ministerraad zeggen dat iemand niet moest zitten lummelen, maar later de telefoon pakken. Hij kreeg echt groot gezag. Max van der Stoel ook, maar vooral op zijn vakterrein. En Jan Pronk heeft zich langzamerhand geschikt, hij sliep ook veel."⁷⁷

Hoewel volgens De Gaay Fortman sr. een ieder op eigen wijze persoonlijke verhoudingen invulde, kan hieruit wel worden opgemaakt dat goede persoonlijke verhoudingen op z'n minst een constructieve werking hadden op het kabinet. Pronk was daarvan een voorbeeld volgens hem. Gezamenlijke ervaringen speelden in deze goede persoonlijke verhoudingen een belangrijke rol volgens hem. Iedereen kreeg te maken met problemen. Daardoor ontstond herkenning en begrip voor elkaar en ontstond er 'kameraadschap', aldus de ARP-er.

⁷⁶ Kemenade, J.A. van, *Wakken in het kroos: Opmerkelijke ervaringen uit dertig jaar publieke dienst* ('s Gravenhage: Elsevier Overheid 2003) 41.

⁷⁷ Breedveld en Jansen van Galen, *Gaius*, 208.

‘Dat er in het kabinet-Den Uyl “onmiskénbaar kameraadschap” ontstaat, komt volgend Gaius ook doordat “iedereen op zijn beurt belaagd” wordt.’⁷⁸

Gezamenlijke ervaringen werkten volgens De Gaay Fortman dus positief op persoonlijke verhoudingen. Dat bleek niet voor ieders verstandhouding op te gaan, zoals we zullen zien in het volgende hoofdstuk. Daarnaast is van De Gaay Fortman bekend dat hij goed met Den Uyl overweg kon. Ze waren volgens eerstgenoemde zelfs goede vrienden.

‘Ik denk dat hij het anders formuleerde: dat hij met mij heeft samengewerkt, maar laten we dat maar laten.’ Om te vervolgen: “Wij zijn sinds de bevrijding vrienden van elkaar en ik geloof dat we daar beiden in de afgelopen vier jaar veel aan gehad hebben. Ik heb enige bezwaren tegen zijn vergadermethoden, ik vind het verder een geniale man.”⁷⁹

Ook hun persoonlijke verhouding bevorderde kennelijk de samenwerking. Ook uit de woorden van Wim Duisenberg, namens de PvdA minister van Financien, bleek dat zijn verstandhouding met Lubbers bijdroeg aan een goede samenwerking.

‘We hadden een heel sterke band. We namen dagelijks contact met elkaar op en soms wel vaker op een dag. Zo intensief was niet normaal als je het vergelijkt met de contacten tussen de andere leden van het kabinet. Lubbers was ook iemand die spontaan bij je binnenwipte. We hadden natuurlijk wel eens fricties, maar dat kan als je intensief contact hebt. We kwamen ook wel bij elkaar over de vloer, in de privé-sfeer bedoel ik dan.’⁸⁰

Hun goede verstandhouding zorgde blijkbaar voor een goede samenwerking en stond anderzijds een goede zakelijk-politieke samenwerking niet in de weg. Deze en eerdere passages lijken er sterk op te wijzen dat goede persoonlijke verhoudingen tussen bewindslieden partijpolitieke rivaliteit beslechtten en draagvlak voor het kabinet versterkten. Het meest illustratief en belangrijk voor de samenwerking tussen CDA en PvdA was misschien wel de opstelling van Den Uyl. Als hij aan het werk was, stonden de zaak en het resultaat bij hem voorop. Om persoonlijke verhoudingen gaf hij veel minder, te meer omdat wantrouwen een voorname rol bij hem speelde. Den Uyl vormde daardoor een groot contrast met zijn vooraanstaande partijgenoot Duisenberg. Laatstgenoemde vond volgens zijn biografen Haas en Lotringen goede persoonlijke verhoudingen wel belangrijk. Dat zagen we ook al in de passage waarin Duisenberg het had over zijn verstandhouding met Lubbers. Liesbeth den Uyl, de vrouw van Joop den Uyl, vergeleek haar man met Wim Duisenberg en maakte de verschillen duidelijk.

“Het grote verschil tussen jou en Joop is dat jij iedereen vertrouwt tot het tegendeel is gebleken. Joop vertrouwt niemand tot het tegendeel is gebleken.”⁸¹

⁷⁸ Ibidem, 209.

⁷⁹ Bak, P., *Een soeverein leven: Biografie van W.F. de Gaay Fortman* (Alphen aan den Rijn: Haasbeek 2004) 292.

⁸⁰ Joustra, A. & E. van Venetië, *Ruud Lubbers: Manager in de politiek* (Baarn: Anthos 1989) 134.

⁸¹ Haas, B. de & C. van Lotringen, *Mister EURO: Een biografie van Wim Duisenberg* (Amsterdam: Uitgeverij Business Contact 2005) 77.

Het wantrouwen dat Joop den Uyl volgens zijn vrouw had, bleek grote gevolgen te hebben. Het stelde de samenwerking tussen PvdA en CDA op de proef, in ieder geval bij CDA-ers. Zelfs de vriend van Den Uyl, De Gaay Fortman sr. vond dat de opstelling van Den Uyl contraproductief werkte en dat persoonlijke verhoudingen nodig bleken te zijn om boven partijpolitieke rivaliteit, zoals de polarisatie, te kunnen uitstijgen.

“Het gaat niet alleen om het zoeken van oplossingen, dat probeerde Joop altijd. Maar minstens zo belangrijk is het scheppen van een sfeer van vertrouwen en de minister-president is nu eenmaal de eerst geroepene om dat te doen. Hij had bijvoorbeeld Lubbers tot z'n vriend moeten maken, diens capaciteiten heeft hij te laat onderkend.” En verder: “De ellende was natuurlijk dat de twee voormannen, Den Uyl en Van Agt, elkaar niet lagen.”⁸²

Daaruit bleek maar weer hoe belangrijk persoonlijke verhoudingen voor CDA-ers waren om verbondenheid met het kabinet te voelen. De slechte verstandhouding tussen de kopstukken van CDA en PvdA ondermijnde volgens hem nog eens extra de samenwerking tussen beide partijen. Onderling(e) vertrouwen en verhoudingen speelden dus een grote rol. PvdA-ers bleken, zoals we hebben gezien, veel minder waarde te hechten aan goede persoonlijke verhoudingen. Zij keken in het kabinet voornamelijk vanuit het zakelijk-politieke en vanuit hun polarisatiestrategie naar de zaken. CDA-ers hechtten juist wel veel waarde aan persoonlijke verhoudingen. Voor hen waren deze juist zo belangrijk dat de partijpolitieke, en soms ook persoonlijke, rivaliteit door de polarisatie kon worden weggenomen.

3.3 Het einde of de weg naar kabinet-Den Uyl II?

Op 22 maart 1977 viel het kabinet-Den Uyl. Feitelijk was het de grondpolitiek die het kabinet de das om deed, maar op de achtergrond speelden meerdere factoren een rol. Deze hadden te maken met partijpolitieke en persoonlijke verhoudingen en speelden een zeer voorname rol in het formatieproces van het beoogde kabinet-Den Uyl II. Binnen het CDA heersten denkbeelden dat in ieder geval programmatische zaken en de politieke positionering van de PvdA bijdroegen aan de val van het kabinet. Bij sommigen hadden deze zoveel frustratie opgeroepen dat in de nabije toekomst samenwerking tussen PvdA en CDA moest worden vermeden. Ruud Lubbers was daar één van.

“Dan breekt het. Dat was ook eigenlijk het einde van het kabinet-Den Uyl. Met een heleboel dingen van dat kabinet was ik het eens; soms was ik het met mijn eigen partij niet eens. Maar toen was de balans zo doorgeslagen, ook in het omgaan met ondernemingen, dat dit kabinet tot een eind moest komen. Ik vond het vanzelfsprekend. Ik was eraan toe. En er moest ook geen tweede kabinet-Den Uyl komen.”⁸³

⁸² Bleich, *Joop den Uyl*, 290-291.

⁸³ Steinmertz, B., *Ruud Lubbers: Peetvader van het poldermodel* (Amsterdam: Prometheus 2000) 43.

Op dat moment was in ieder geval bij Lubbers de verhouding tussen CDA en PvdA ernstig verstoord. Maar naast partijpolitieke verhoudingen was men binnen het CDA ook van mening dat persoonlijke verhoudingen een zeer belangrijke rol te speelden tijdens kabinet-Den Uyl en de daaropvolgende formatie. Deze waren zelfs zo belangrijk dat de partijpolitieke samenwerking erdoor werd beïnvloed. Volgens Van Rijswijk was de verstandhouding tussen de kopstukken van PvdA en CDA, Den Uyl en Van Agt, zo slecht dat de formatie erdoor mislukte.

'Het ontbreken van een goed samenwerkingsklimaat tussen Den Uyl en Van Agt was een van de oorzaken, die tenslotte leidden tot het uiteenvallen van het kabinet-Den Uyl en de beëindiging van de coalitie in 1977.'⁸⁴

De samenwerking tussen CDA en PvdA hing volgens Van Rijswijk voor een aanzienlijk deel af van de verstandhouding tussen Den Uyl en Van Agt. Omdat deze niet goed was, konden PvdA en CDA ook niet met elkaar verder. Maar hoe keken de absolute hoofdrolspelers, Den Uyl en Van Agt, tegen verhoudingen aan? Hoe belangrijk vonden ze persoonlijke verhoudingen of waren ze zich bewust van de invloed van hun verstandhouding? Ten tijde van de kabinetsformatie in 1977, tijdens een schorsing van een vergadering, zat Bram Stemerink als staatssecretaris van Defensie van de PvdA aan tafel met Van Agt. Hij merkte het volgende op:

'Van Agt kwam tijdens schorsing aan 'progressief' tafeltje zitten, sprak er zijn vreugde uit dat ondanks alles de persoonlijke verhoudingen zo goed waren gebleven.'⁸⁵

Opmerkelijk dat Van Agt de woorden 'ondanks alles' gebruikte. Hoewel hij niet in detail trad, is indirect wel duidelijk wat hij bedoelde. Hij wees hoogstwaarschijnlijk op gebeurtenissen en de val van het kabinet-Den Uyl. De verhouding tussen CDA en PvdA was blijkbaar daardoor verstoord. Persoonlijke verhoudingen waren volgens Van Agt nog steeds goed. Daarmee leek het alsof hij vond dat gebeurtenissen en ontwikkelingen in het kabinet-Den Uyl behoorden bij het politieke spel en geen weerslag hadden op persoonlijke verhoudingen. Opmerkelijk. Veel CDA-ers wezen juist op slechte onderlinge verhoudingen tijdens het kabinet-Den Uyl, zoals we in de vorige paragraaf hebben gezien. Goede persoonlijke verhoudingen waren volgens hen juist noodzakelijk om zakelijk-politieke geschillen, lees de polarisatiestrategie van de PvdA, te beslechten. Het lijkt er daarom op dat Van Agts woorden iets anders zeiden. In het volgende hoofdstuk zullen we zien dat een dergelijk optreden van Van Agt niet zorgde voor goede samenwerking. Nu weer terug naar de formatie. Deze liep uiterst moeizaam. Verhoudingen tussen CDA en PvdA bleken wederom uiterst gespannen en er was sprake van grote rivaliteit en wantrouwen jegens elkaar. De biografen van Jaap Burger, Van Estrik en Van Tijn, laten dat zien door te stellen dat Van Agt een dolk in het achterhoofd

⁸⁴ Van Rijswijk, *Repeterende breuken*, 82-83.

⁸⁵ Stemerink, B., *Dagboeken* (Amsterdam: Uitgeverij Balans 1986) 191.

van de PvdA had gestoken. Van Thijn en Burger, formateurs van de PvdA, spraken vervolgens over afspraken die de PvdA met het CDA wilde maken. Burger zei toen over het CDA:

“Afspraken met de confessionelen, dat zijn scheten is een netje,” zegt hij tegen Van Thijn.⁸⁶

Burger koesterde kennelijk een groot wantrouwen jegens het CDA, hij nam afspraken met het CDA-kamp totaal niet serieus. Van Thijn nuanceerde in zijn eigen aantekeningen, *Dagboek van een onderhandelaar*, deze harde opstelling enigszins. Hoewel hij het niet erg vond als tussen PvdA en CDA ook in de toekomst spanningen bleven bestaan, was hij wel van mening dat CDA en PvdA tot elkaar veroordeeld waren. Daarmee gaf hij aan dat ze programmatisch bij elkaar in de buurt stonden en niet zonder elkaar konden. Ze moesten wat hem betreft daarom met elkaar om de tafel blijven zitten om opnieuw met elkaar samen te werken.

‘Het is daarom niet bij voorbaat verwerpelijk wanneer de verhouding tussen de PvdA en CDA ook in de toekomst gekenmerkt blijft door een zekere spanningsrelatie. Het zou ook teveel gevraagd zijn als het nieuwe kabinet plotseling in het teken zou staan van rozegeur en maneschijn. Laten we ons geen illusies maken. Voor ons is de coalitie met het CDA een gelegenheidscombinatie, voor het CDA een verlegenheidscombinatie. Dat is de werkelijkheid. Wij zijn tot elkaar veroordeeld, al blijft het CDA/VVD-alternatief een permanente bedreiging.’⁸⁷

Dat Van Thijn het had over het CDA/VVD-alternatief geeft aan dat in ieder geval Van Thijn binnen de PvdA niet zo zeker was van hernieuwde samenwerking tussen PvdA en CDA. Daarnaast is het opmerkelijk dat vooraanstaande PvdA-ers, zoals Van Thijn en Burger, onderlinge betrekkingen niet naar voren haalden als hoofdbestanddeel van de verhouding tussen CDA en PvdA dan CDA-ers. Met name de verstandhouding tussen Den Uyl en Van Agt kon juist weleens doorslaggevend zijn. Kennelijk gingen zij tijdens de formatie meer uit van zakelijk-politieke verhoudingen. Over andere persoonlijke verhoudingen werd sporadisch iets gezegd. KVP-er Andriessen en PvdA-er Van Thijn konden volgens laatstgenoemde nog steeds goed met elkaar overweg, ondanks de partijpolitieke rivaliteit.

‘De formatie staat stil. De kamer debatteert over de gijzelingen. In de pauze ontmoet ik Frans Andriessen. Als oud-collega’s nemen we afscheid. Politieke strijdposities behoeven een goede persoonlijke verstandhouding niet uit te sluiten. Hij vertelt mij openhartig hoe hij zijn persoonlijke teleurstellingen in het afgelopen half jaar heeft ervaren. Maar hij beschouwt zich nog als volop in de strijd.’⁸⁸

⁸⁶ Van Esterik en Van Tijn, *Jaap Burger*, 284.

⁸⁷ Thijn, E. van, *Dagboek van een onderhandelaar, 25 mei-11 november 1977* (Amsterdam: Van Genneep 1978) 21.

⁸⁸ *Ibidem*, 33-34.

Maar binnen de PvdA vonden anderen dat persoonlijke verhoudingen wel een belangrijke rol speelden in het politieke strijdtoneel, de kabinetsformatie van Den Uyl-II. Bram Stemerding vond dat Den Uyl en Van Agt een slechte verstandhouding hadden. Deze had volgens hem zoveel invloed op de relatie CDA-PvdA dat beide partijen uiteindelijk niet met elkaar verder konden.

'Van Agt en Den Uyl, het waren twee aparte werelden en het verbaasde mij dan ook totaal niet dat na al die maanden gesteggel en de uiteindelijke mislukking, Wiegel en Van Agt het in één avond met elkaar eens werden over de coalitie tussen VVD en CDA.'⁸⁹

De verstandhouding tussen Van Agt en Wiegel bleek volgens Stemerding juist veel beter te zijn dan die tussen Van Agt en Den Uyl. Zo goed zelfs dat die mede verantwoordelijk was voor het ontstaan van de coalitie tussen CDA en VVD. De rechterhand van Den Uyl, Van Thijn, had zich eerder nog niet uitgesproken over het belang van de verstandhouding tussen Den Uyl en Van Agt in het formatieproces. Achteraf was hij volgens Stemerding ook van mening dat Den Uyl en Van Agt niet al te best met elkaar overweg konden. Hij stak de hand in eigen boezem, dat wil zeggen die van de PvdA, door te stellen dat in ieder geval Den Uyl nauwelijks had gezorgd voor een betere verstandverhouding.

Ed van Thijn: "'Je kunt niet alles in de schoenen van Joop schuiven, maar verhouding Dries-Joop is nog steeds slecht. Joop heeft er weinig tot niets aan bijgedragen om tot betere verhoudingen te komen.'⁹⁰

Hoewel Van Thijn niets expliciets zei over de rol van beide heren in de kabinetsformatie, zei hij indirect wel dat verhouding tussen Van Agt en Den Uyl invloed had op het formatieproces. Met andere woorden, als Van Agt en Den Uyl beter met elkaar overweg hadden gekund, was de formatie wellicht beter afgelopen. Volgens Van Agt probeerde Den Uyl in de laatste fase van de formatie toch nog van alles om er uit te komen.

'Joop heeft toen geprobeerd op mijn gemoed te werken. Hij was de wanhoop nabij. Joops vertwijfeling was zo hevig, zo invoelbaar, het klinkt misschien wat vroom, maar ik had echt met hem te doen. Ik heb de grootste moeite gehad om niet toe te geven en meer concessies te doen dan ik zeven maanden lang had gedaan. Ik heb zitten aarzelen omdat ik die man zo authentiek vond.'⁹¹

Daaruit bleek dat het bij Den Uyl vooral eerst om zakelijk-politieke verhoudingen ging en hij graag wilde regeren, zelfs met het CDA. Persoonlijke verhoudingen, met name zijn slechte verstandhouding met Van Agt, speelden bij hem een minder belangrijke rol in de samenwerking tussen CDA en PvdA. De opstelling van Van Agt is moeilijk te duiden. Hij deed voorkomen alsof hij een goede verstandhouding had met Den Uyl en dat partijpolitieke verschillen de crux vormden om met elkaar samen te werken. Maar als hij een goede verstandhouding met Den Uyl zou hebben gehad, had hij met hem in zee

⁸⁹ d'Ancona, H., *Het persoonlijke is politiek* (Amsterdam: Uitgeverij Archipel 2003) 34.

⁹⁰ Stemerding, *Dagboeken*, 193.

⁹¹ Bleich, *Joop den Uyl*, 391.

kunnen gaan. Met andere woorden, bij Van Agt waren persoonlijke en partijpolitieke rivaliteit (tussen PvdA en CDA) van wezenlijk belang. Zo gezien speelden meerdere factoren een rol tijdens de formatie. Allereerst was er de slechte verhouding tussen het CDA en de PvdA, veroorzaakt door gebeurtenissen tijdens kabinet-Den Uyl. Daarnaast hadden persoonlijke verhoudingen, met name die tussen Den Uyl en Van Agt, een destructief effect op de formatie. Maar ook konden persoonlijke en partijpolitieke rivaliteit elkaar doorkruisen, zoals we zagen bij Burger. Zodoende kwam Den Uyl-II niet van de grond en was het afwachten hoe CDA en PvdA in de toekomst tegenover elkaar zouden staan.

Hoofdstuk 4: De ambivalente verhouding tussen Van Agt en Den Uyl

Dit vierde hoofdstuk zoomt specifiek in op de relatie tussen de christen-democraat Dries van Agt en de sociaal-democraat Joop den Uyl. Beiden zijn werkzaam geweest onder het bewind van de ander. In het vorige hoofdstuk is het kabinet-Den Uyl belicht, waarin Van Agt onder Den Uyl werkzaam was. In dit hoofdstuk wordt onder andere het tweede kabinet van Van Agt belicht, waarin Den Uyl onder Van Agt functioneerde. In verschillende omstandigheden hebben ze met elkaar te maken gehad en zodoende hebben ze een bepaalde verhouding tot elkaar. Als onderdeel van hun verhouding wordt in dit hoofdstuk specifiek ingezoomd op beider karakters en hun formele en informele contacten. Een verhouding die nogal ambivalent was, zoals zal blijken uit dit hoofdstuk. Naast bespiegelingen van Van Agt en Den Uyl op hun relatie, komen ook betrokkenen aan het woord om hun mening te geven over hun verhouding.

4.1 Het 'vechtkabinet' Van Agt-II

Op 11 september 1981 trad een tweede kabinet onder leiding van de CDA-er Dries van Agt aan. Dit kabinet bestond gerangschikt naar zetelaantal uit CDA, PvdA en D66. Op 29 mei 1982 kwam aan dit kabinet al weer een einde. Politiek gezien, leek de breuk z'n oorzaak te hebben in het feit dat de PvdA zich niet kon vinden in de bezuinigingsplannen voor de komende jaren. Verhalen achter de schermen vertelden juist iets heel anders, een verhaal dat hoofdzakelijk ging over (persoonlijke) verhoudingen. Verhoudingen die sterke wortels in het verleden hadden en invloed in het heden uitoefenden. De mislukte kabinetsformatie van 1977 bijvoorbeeld had z'n sporen nagelaten in het tweede kabinet van Van Agt volgens PvdA-er Hedy d'Ancona.

'Maar dat ze er niet uitkwamen had ook te maken met de controverse tussen Dries van Agt en zijn vice-premier Joop den Uyl. De teleurstelling over de mislukte formatie van 1977 hadden ze – als olifanten – in hun geheugen opgeslagen, maar los daarvan was er geen enkele overeenkomst tussen de altijd ploeterende en zwoegende calvinist en de roomse levensgenieter.'⁹²

De verhouding tussen Den Uyl en Van Agt speelde een grote rol volgens D'Ancona. Hun verschillende karakters en hun bagage uit het verleden bemoeilijkten het formatieproces. Kortom, de samenwerking tussen CDA en PvdA was blijkbaar mede afhankelijk van de verhouding tussen Den Uyl en Van Agt. De politieke biograaf Den Uyl, Anet Bleich, ging eveneens in op het formatieproces in 1982 en de verhouding Den Uyl-Van Agt. Zij is van mening dat er inhoudelijke "handicaps" waren ingebouwd die ervoor zorgden dat het kabinet gedoemd was te mislukken. Maar volgens haar was de verstandhouding tussen

⁹² d'Ancona, *Het persoonlijke is politiek*, 73.

de hoofdpersonen, Van Agt en Den Uyl, nog belangrijker. De "incompatibilité d'humeur van de hoofdrolspelers Van Agt en Den Uyl" zorgde er volgens Bleich ten eerste voor dat de kabinetsformatie moeizaam verliep en bovenal dat het kabinet-Van Agt II geen lang leven was beschoren.⁹³ Volgens deze veronderstelling had de persoonlijke verhouding tussen Van Agt en Den Uyl dus veel invloed op de samenwerking tussen CDA en PvdA. De leider van het CDA, Van Agt, liet zich niet zo direct uit over de invloed van persoonlijke verhoudingen op de samenwerking in het kabinet. In het algemeen typeerde hij het kabinet als een verstandshuwelijk.

"De eetlust komt wellicht al etende. (...) Je zou het een verstandshuwelijk kunnen noemen, maar die kunnen lang in stand blijven."⁹⁴

Van Agt had er blijkbaar weinig vertrouwen in en associeerde zich niet met het kabinet. Hij kon zich blijkbaar niet vinden in de partijpolitieke samenstelling van het kabinet. De verhouding tussen de partijen, in dit geval CDA en PvdA was blijkbaar niet goed volgens hem. Indirect zei Van Agt met 'verstandshuwelijk' ook iets over de personele bezetting van het kabinet, en dus over persoonlijke verhoudingen. Hij was overgeleverd aan personen waarmee hij niet goed kon opschieten. Daarmee bedoelde hij hoogstwaarschijnlijk zijn relatie met Den Uyl. Persoonlijke verhoudingen bleken kennelijk cruciaal voor het verloop van het kabinet. Binnen het CDA-kamp werd de opvatting van Van Agt over de coalitie niet door een ieder gedeeld. Ruud Lubbers bijvoorbeeld zag het juist wel zitten in de centrum-linkse coalitie. Maar dat kabinet kon volgens hem alleen slagen als er een voorwaarde werd gesteld aan de personele bezetting ervan.

"In de orde der logica was het beste dat geen van beiden erin zou gaan, het allerslechtste zou zijn: Dries met Joop."⁹⁵

Lubbers was blijkbaar van mening dat Van Agt en Den Uyl een slechte verhouding hadden met elkaar. Deze was volgens hem van invloed op het kabinet, dus uiteindelijk ook op de relatie CDA-PvdA. Verschillende PvdA-ers vonden dit ook. Volgens Anet Bleich wilde "een groep van elf, onder wie Ed van Thijn, Wim Meijer, Jos van Kemenade" wel met het CDA regeren, maar vonden zij "Van Agt als premier onaanvaardbaar". Persoonlijke rancune jegens Van Agt bleek voor sommigen een even belangrijke rol te spelen als partijpolitieke strategie. Van Thijn kon het bijvoorbeeld niet geloven dat Den Uyl eventueel wel met Van Agt wilde samenwerken.

'Van Thijn: "Het bleek dat hij met Wim Kok had gesproken die hem namens de vakbeweging had bezworen om niet op Van Agt te breken. Ik was buiten mezelf. Ik vond het zo'n vervuiling van de politiek. Dit was het einde van de polarisatie."⁹⁶

⁹³ Bleich, *Joop den Uyl*, 413.

⁹⁴ Van Merriënboer, Bootsma en Van Griensven, *Van Agt biografie*, 429.

⁹⁵ Bleich *Joop den Uyl*, 415.

⁹⁶ Bleich, *Joop den Uyl*, 414.

Voor Den Uyl was regeren schijnbaar het belangrijkste, blijkbaar nog belangrijker dan onderlinge verhoudingen en de politieke strategie van zijn partij de PvdA. De andere PvdA-ers vonden hun verhouding met Van Agt, en zeker ook de verhouding tussen Van Agt en Den Uyl, een breekpunt om met de christen-democraten samen te werken. Dat geeft wel weer hoe belangrijk onderlinge verhoudingen en de relatie Van Agt-Den Uyl was voor de samenwerking tussen CDA en PvdA. Van Agt, één van de twee hoofdrolspelers, is eerder aan het woord geweest. Ook de visie van de andere hoofdrolspeler, Den Uyl, op de verhouding CDA-PvdA en zijn relatie met Van Agt komt aan bod. In de biografie van Den Uyl beweert Anet Bleich het volgende.

Achteraf gaf Den Uyl toe dat hij niet tot het kabinet had moeten toetreden, "en echt niet alleen omdat ik niet met Van Agt kon opschieten". Maar de verkiezingen hadden CDA en PvdA tot elkaar veroordeeld. Uiteindelijk ging het volgens Den Uyl fout omdat het driehoeksoverleg tussen de ministers van Financiën, Economische Zaken en Sociale Zaken niet liep. Daardoor werd geen invulling gegeven aan het werkgelegenheidsplan.⁹⁷

Den Uyl zag zijn slechte relatie met Van Agt blijkbaar niet als dé oorzaak voor het mislukken van het kabinet. Volgens hem lag de oorzaak vooral aan het niet goed gelopen zakelijke verkeer tussen verantwoordelijke ministers. Den Uyl zag persoonlijke verhoudingen, in ieder geval zijn relatie met Van Agt, dus niet als doorslaggevend voor het wel of niet slagen van het kabinet. De zakelijk-politieke kant van het politieke bedrijf vond hij veruit het belangrijkste. Joop van Rijswijk, fractiemedewerker van de ARP destijds, vond zowel de slechte persoonlijke verhouding tussen Den Uyl en Van Agt als ook de weinig constructieve partijpolitieke verhouding tussen CDA en PvdA cruciaal voor het mislukken van kabinet-Van Agt II.

'Dat het kabinet die acht maanden heeft geregeerd is teveel gezegd. Het heeft eindeloos vergaderd zonder werkelijk tot zaken te komen. De coalitiepartners deden alsof ze nog volop met de kabinetsformatie bezig waren. Dat kwam allereerst door het regeerakkoord dat in de praktijk voor velerlei uitleg vatbaar was, waardoor het met een akkoord alleen de naam gemeen had. De politieke conflicten binnen het kabinet woekerden, ook na het herstel van de breuk, verder en zij ontwrichtten het kabinet in hoog tempo. Het kabinet telde een aantal talentvolle ministers maar door de bizarre politieke toestand konden zij zich niet tot bewindslieden ontwikkelen. En dan mocht de minister-president zijn naam het tweede kabinet hebben gegeven, van affiniteit met dat kabinet was bij hem weinig te merken. De botsingen met Den Uyl, die aan de orde van de dag waren, herinnerden hem aan de harmonieuze sfeer waarin hij in zijn eerste kabinet met zijn vice-premier Wiegel werkte.'⁹⁸

⁹⁷ Van Merriënboer, Bootsma en Van Griensven, *Van Agt biografie*, 439.

⁹⁸ Van Rijswijk, *Repeterende breuken*, 219.

Zowel de verhouding tussen de partijen CDA en PvdA alsook onderlinge verhoudingen bleken cruciaal voor het functioneren van het kabinet. De persoonlijke verhouding tussen Den Uyl en Van Agt speelde zelfs zo'n belangrijke rol dat het consequenties had voor de samenwerking tussen CDA en PvdA. Aangevuld met inhoudelijke strubbelingen zorgde dit ervoor dat het welhaast onmogelijk was voor het kabinet om ongeschonden de rit uit te zitten. Het viel dan ook al na ruim een half jaar.

4.2 Persoonlijkheid als breekpunt

De verhouding tussen Van Agt en Den Uyl bleek, zoals we hebben gezien in de vorige paragraaf en in het vorige hoofdstuk, niet bevorderlijk voor een goede samenwerking. Maar wat was het dan precies dat ervoor zorgde dat ze niet goed met elkaar overweg konden? Welke invloed had hun persoonlijkheid, dus hun achtergrond, stijl, drijfveren, karakter, etc. op elkaar en op hun relatie? En werkte dit alles in hun verhouding uiteindelijk door op de verhouding tussen CDA en PvdA? Deze paragraaf zoomt daar op in. Daarbij moet worden gezegd dat zowel de hoofdpersonen in kwestie alsook betrokkenen aan het woord komen. Van Thijn bijvoorbeeld vond dat hij niet wist wie Van Agt was en bovenal wat hij aan hem had.

'De hele nacht worstel ik met het verschijnsel Van Agt. Ik heb die dag zoveel Driesen gezien. Een Dries van beton, onwrikbaar; een alleraardigste, ontwapenende Dries; een verkrampte Dries, die stuk zit; een zelfbewuste Dries, vastbesloten zich niet in de luren te laten leggen; een zich wegcijferende Dries, de zaak stellend boven zichzelf; een Dries die op zijn strepen staat, het CDA c'est moi. En dan weer een Dries die gestuurd wordt en zich laat sturen. Na zoveel maanden persoonlijke omgang weet ik nog niet wie de echte Dries is. Ik houd het nu maar op de aardige Dries, onhandig, wisselvallig, maar van goeden wille.'⁹⁹

Van Thijn zei dit tijdens de formatie van Den Uyl-II in 1977. Dat betekent dat bij hem zakelijke en politieke sentimenten een rol konden spelen in zijn benadering van Van Agt. Dat laat echter onverlet dat het voor Van Thijn onduidelijk was wie Van Agt echt was en wat je aan hem had. Wanneer ging het bij Van Agt om het zakelijk-politieke en wanneer was Van Agt zichzelf? In ieder geval was het optreden van Van Agt belangrijk voor Van Thijn. Belangrijk voor het opbouwen van een onderlinge band, maar zeker ook voor de partijpolitieke verhouding tussen CDA en PvdA. Immers, zij probeerden samen een kabinet te smeden. Van Agts wispelturigheid en ongrijpbaarheid viel ook anderen op. Gerard Langemeijer, PvdA-er en voormalig adviseur van het schaduwkabinet-Den Uyl, bijvoorbeeld vergeleek Den Uyl met Van Agt.

'Als mens vond ik hem uitgesproken sympathiek. Dat hij bij veel mensen autoritair overkwam verbaasde me. Ik vond dat helemaal niet. Hij was spontaan, vriendelijk en

⁹⁹ Van Thijn, *Dagboek van een onderhandelaar*, 186.

hartelijk. Iemand als Van Agt, waarmee ik veel mee te maken had, omdat hij op Justitie kwam, is veel moeilijker te karakteriseren dan Den Uyl. De indruk die Van Agt op mij heeft gemaakt, was dat hij bijzonder gemakkelijk een besluit nam en daar weer bijzonder gemakkelijk op terug kwam.¹⁰⁰

Dat hij Den Uyl er beter vanaf liet komen dan Van Agt, kan liggen in het feit dat Langemeijer PvdA-er was en dus politiek gezien niet onbevooroordeeld was. Dergelijk gedrag van Van Agt zal echter weinig vertrouwen hebben ingeboezemd. Een persoonlijke verhouding of een werkbare relatie met de CDA-leider, en dus ook met zijn partij, werd daarmee bemoeilijkt. André Köbben, PvdA-er en zwager van Den Uyl, vergeleek Den Uyl ook met Van Agt. Hij vond dat het bij Den Uyl eerst om de inhoud ging, terwijl Van Agt de vorm voorop stelde.

‘Hij was er ook heel nadrukkelijk op gesteld dat Lubbers afscheid van hem kwam nemen. Met Van Agt had-ie dat niet, maar het was nou ook weer niet zo dat hij die man haatte. Dat niet. Het waren hele verschillen personen, ook als premier. Zo gaan bijvoorbeeld alle rapporten van de WRR die uitgaan eerst naar de minister-president. Met Joop ding dat zo van “Dankjewel, en laat eens kijk es zus en zo...” De discussie met Van Agt ging nooit over de inhoud. Die kende hij niet. Het gesprek ging altijd wel uiterste aimabel, maar uitsluitend over formaliteiten, de presentatie van zo’n rapport en zo. Bij Joop ging het alleen over de inhoud.’¹⁰¹

Blijkbaar hadden Den Uyl en Van Agt verschillende benaderingswijzen. Een verschil dat een obstakel kon zijn om efficiënt met elkaar samen te werken. Opmerkelijk trouwens dat Köbben de band tussen Van Agt en Den Uyl aanhaalde bij het ziekbed van laatstgenoemde. Blijkbaar was hun persoonlijke verhouding ook toen niet al te best.

Over een eigenschap van Van Agt is inmiddels gesproken, zijn wispelturigheid en ongrijpbaarheid. Den Uyl daarentegen bleek meer het andere uiterste te zijn. Jaap Boersma van de ARP vond dat Den Uyl er altijd vol voor ging om zijn gelijk te halen.

“‘Joop was bezeten. Hij had een onvoorstelbaar geduld. Ik heb altijd veel bewondering gehad voor hem. Een niet onbelangrijke nuance is trouwens wel dat hij ook altijd graag zijn zin wilde hebben. Hij had wel een onweerstaanbare drang om gelijk te krijgen.’¹⁰²

Boersma sprak geen waardeoordeel uit over het drammerige van Den Uyl. Blijkbaar was dat in ieder geval voor hem geen probleem en wellicht in de samenwerking met iemand anders als Van Agt ook niet. Ook Wim Kok, Den Uyls opvolger als partijleider, vond dat Den Uyl een vechter was.

“‘Hij was integer. En hij vocht voor alles wat binnen de perken van de parlementaire democratie kon en mocht. Er werd wel eens van hem gezegd dat-ie een drammer was. Maar het was voor de goeie zaak, en dan mag het. Hij is ook nooit op een baantje uit

¹⁰⁰ Wagenaar, M., *Herinneringen aan Joop den Uyl* (Amsterdam: Van Gennep 1988) 55.

¹⁰¹ *Ibidem*, 27-28.

¹⁰² Bootsma en Breedveld, *De verbeelding aan de macht*, 48.

geweest. Hij voelde zich nergens te goed voor. En dat heeft hem geliefd en gewaardeerd gemaakt, zelfs bij zijn politieke tegenstanders.¹⁰³

Dat Kok Den Uyl overwegend positief sprak over Den Uyl is niet verwonderlijk, beiden behoorden immers tot de PvdA. Wel bleek eens te meer dat Den Uyl sterk van Van Agt verschilde. Dat zal niet hebben gezorgd voor toenadering in hun persoonlijke verhouding. Voor hen als partijleiders zal het daarom ook moeilijker zijn geworden om hun partijen dichterbij elkaar te brengen. De leider van het CDA, Dries van Agt, vergeleek zichzelf ook met Den Uyl.

Van Agt in juni 1979: "Het welbevinden van Den Uyl is dat hij minder last heeft van twijfel. Niet dat hij weinig intelligent zou zijn, hij is een van de schranderste mensen die ik ken, maar hij is ongelooflijk zeker van zichzelf. En dan de geladenheid waarmee hij zijn werk verricht."¹⁰⁴

Hij herkende ook de vechtersmentaliteit in Den Uyl, iets dat hem imponeerde en waar hij zichzelf minder in herkende. Kennelijk stond het tussen hen in. Hetzelfde gold voor het schijnbaar grotere zelfvertrouwen van Den Uyl. Hun persoonlijke verhouding deed dat blijkaar geen goed. Ook vergeleek Van Agt hun stijl en achtergrond.

Joop was een Hollander en bovendien gereformeerd. Eén uit het volk van rechttoe-rechtaan.: robuuste en vierkante taal. Die stijl heb ik van huis uit niet meegekregen. Bij ons gaat het omzichtiger toe. Speelser ook. Duidender: je moet ook tussen de regels lezen.¹⁰⁵

Volgens hem waren stijl en achtergrond van hen zeer verschillend. Zo verschillend dat het erop leek alsof ze tegenover elkaar stonden. Ondanks dat hij deze constatering deed, bleek uit zijn woorden niet dat er daardoor sprake was van enige toenadering in hun verstandhouding. Waar Van Agt zich wel uitliet over Den Uyl en zijn relatie met hem, heeft Den Uyl dat helaas nauwelijks gedaan. Slechts eenmaal. Daaruit bleek wel hoe ver Van Agt van hem af stond en hoe ongrijpbaar Van Agt was voor hem.

"Je weet wel wat hem drijft, niet waarheen hij drijft."¹⁰⁶

Den Uyl vond het niet horen bij politiek en politieke verhoudingen dat men zich uitliet over elkaar. Persoonlijkheid en onderlinge verhoudingen waren voor hem een privé-aangelegenheid en vond hij ondergeschikt aan politiek bedrijven. Daarmee gaf hij in ieder geval wel aan dat hij persoonlijke verhoudingen in de politiek niet bijzonder belangrijk vond. Ook zijn relatie met Van Agt niet terwijl hun verstandhouding wel cruciaal was voor het kabinet en de samenwerkende partijen CDA en PvdA. Door de jaren heen werden sommige karakterverschillen steeds duidelijker en kwamen ze (nog) meer tegenover elkaar te staan volgens Van Thijn. In een notendop gaf hij aan welke indruk

¹⁰³ Wagenaar, *Herinneringen aan Joop den Uyl*, 173.

¹⁰⁴ Tromp en Witteman, *Voor de duvel niet bang*, 120.

¹⁰⁵ Bootsma en Breedveld, *De verbeelding aan de macht*, 58-59.

¹⁰⁶ Tromp, en Witteman, *Voor de duvel niet bang*, 120.

Den Uyl en Van Agt op hem maakten en hoe hun verstandhouding daardoor werd gekenmerkt.

“Den Uyl de rationalist stond tegenover Van Agt de onberekenbare”, aldus Van Thijn.¹⁰⁷

Naar voren gekomen karaktersverschillen tussen Van Agt en Den Uyl bleken uiteindelijk onoverbrugbaar te zijn, ondanks dat ze jaren intensief met elkaar te maken hadden en ook dikwijls in hetzelfde schuitje zaten. Van Rijswijk beklemtoonde dat beider karakters, hun informele en zakelijk-politieke verstandhouding en hun gezamenlijke ervaringen Den Uyl en Van Agt niet dichterbij elkaar bracht.

‘Er wordt wel beweerd, dat de verstandhouding tussen Den Uyl en Van Agt aanzienlijk beter zou zijn geweest, als de premier zo nu en dan eens met zijn vice-premier was gaan dineren. Ik geloof dat niet. Het ‘klikte’ niet tussen de bede heren, niet op het persoonlijke vlak en evenmin in de politieke sfeer. Qua karakter en temperament waren zij daarvoor te verschillend. Zelfs samen doorstane ellende, zoals de gijzeling in de Franse ambassade (september 1974), de acties van Molukse jongeren, de kaping van een trein bij Wijster, de bezetting van het Indonesische consulaat in Amsterdam (december 1975),-in welke zaken Van Agt zich steeds in zeer positieve zin heeft onderscheiden-bracht hen niet dichterbij elkaar.¹⁰⁸

Van Rijswijk en anderen spraken van karaktersverschillen en de negatieve gevolgen daarvan op hun onderlinge verstandhouding. Zij gingen er kennelijk nog wel vanuit dat ze enige vorm van verstandhouding hadden. Bootsma en Breedveld gaan echter nog verder. Zij stellen, met verschillende voorbeelden van Den Uyl en Van Agt, dat hun karakters zo enorm van elkaar verschilden dat ze tegenover elkaar stonden en daardoor juist amper een verhouding hebben gehad.¹⁰⁹ Een vergaande constatering waaruit in ieder geval wel blijkt dat ze moeilijk met elkaar overweg konden en een zeer moeizame verhouding met elkaar hadden. Kortom, Van Agt en Den Uyl waren twee geheel andere werelden waarin karakter, achtergrond, levenshouding essentieel waren. Zij hadden dan ook een verhouding die moeizaam was en nauwelijks van de grond kon komen.

4.3 Functioneren als breekpunt

Den Uyl en Van Agt hadden sterk uiteenlopende karakters. Op zich hoefde dat er nog niet voor te zorgen dat ze niet met elkaar overweg konden. Ook het zakelijk-politieke vormde een onderdeel van hun verhouding. Daarmee wordt bedoeld hoe ze reageerden op elkaars functioneren en hoe ze met elkaar samenwerkten tijdens kabinet-Den Uyl en kabinet-Van Agt II. Het kabinet-Den Uyl stond erom bekend dat vergaderingen nogal eens tot in de late uurtjes door konden gaan. Niet iedereen kon dat waarderen. Jaap

¹⁰⁷ Van Merriënboer, Bootsma en Van Griensven, *Van Agt biografie*, 114.

¹⁰⁸ Van Rijswijk, *Repeterende breuken*, 82.

¹⁰⁹ Bleich, *Joop den Uyl*, 288.

Boersma van de ARP vond dit verschrikkelijk en hij liet zijn onvrede over de voorzitter, Den Uyl dan ook goed merken.

“En hij was een bar en boos slechte voorzitter van vergaderingen. Elke zitting van een beetje inhoud liep tot twee, drie uur 's nachts.”¹¹⁰

Wat vond Van Agt daarvan? Als ochtendmens ergerde hij zich er behoorlijk aan.

“De Schepper heeft de nacht voor iets anders bestemd dan om te vergaderen in het Catshuis.”¹¹¹

Omdat Van Agt als een ochtendmens bekend stond, zou je kunnen verwachten dat vergaderingen in de ochtend zijn terrein waren. Maar de secretaris van de ministerraad tijdens het kabinet-Den Uyl, Hans Middelburg, liet achteraf iets heel anders blijken. Hij noemde in een interview het aantal keren dat Van Agts aanwezig was bij ochtendvergaderingen “beneden peil”.¹¹² In een andere opmerking van hem liet hij er geen gras over groeien.

“Hoe vaak ik die man niet bellen moest om te informeren waar-ie bleef.”¹¹³

Den Uyl en Van Agt hadden blijkbaar verschillende voorkeuren voor vergadertijden. Dat zorgde ervoor dat ze niet dichterbij tot elkaar kwamen en hun onderlinge verhouding niet bevorderde. Toch waren dit slechts randvoorwaarden voor een goede samenwerking. De onderlinge sfeer en bejegening tijdens vergaderingen vormde een belangrijker bestanddeel van hun verhouding. Daaruit blijkt pas echt hoe men met elkaar overweging en hoe men tegen elkaar aankeek. Max van der Stoel, tijdens het kabinet-Den Uyl minister van Buitenlandse Zaken, merkte op hoe Den Uyl reageerde op Van Agt.

‘Den Uyl maakte, met alle respect die ik voor hem heb, fouten die echt evident hadden moeten worden vermeden. Ik zat naast Joop. Ik heb ooit meegemaakt dat Van Agt van wal stak met een betoog, en ik in de aantekeningen van Joop – ik kon schuin op zijn papier kijken – het woord ‘onzin’ zag verschijnen. Van Agt zat aan de andere kant naast Joop en moet dat zeker hebben gelezen. Dat is nou toch echt niet nodig om te doen, als je met een kabinet de eindstreep wilt halen.’¹¹⁴

Den Uyls reactie sprak boekdelen. Hij nam Van Agt inhoudelijk gezien absoluut niet serieus en liet dat op zo’n manier blijken dat Van Agt dat volgens Van der Stoel welhaast moest hebben gezien. De verstandhouding tussen Van Agt en Den Uyl bleek dus niet optimaal. De vraag is wat Van Agt vond van dergelijk gedrag van Den Uyl. Hoe ging hij ermee om? Van Agt heeft zelf het antwoord gegeven op deze vragen. Hij vond dat hij in politiek opzicht veruit de mindere was van Den Uyl en daardoor kon hij geen kant. Alleen op specifieke terreinen waar hij in uitblonk, juridische onderwerpen, voelde hij zich op z’n minst gelijk aan Den Uyl. Bijvoorbeeld in de kwestie Bloemenhove. Bloemenhove was

¹¹⁰ Bootsma en Breedveld, *De verbeelding aan de macht*, 48.

¹¹¹ Ibidem, 52.

¹¹² Ibidem.

¹¹³ Van Merriënboer, Bootsma en Van Griensven, *Van Agt biografie*, 128.

¹¹⁴ Bootsma en Breedveld, *De verbeelding aan de macht*, 58.

een Nederlandse kliniek waar abortussen werden uitgevoerd, al dan niet legaal. Tijdens het kabinet-Den Uyl waren er heftige debatten over het toestaan van het abortus. Een juridische kwestie volgens Van Agt.

'Maar er kwam een factor bij, denk ik. Ik begreep wel dat ik in politiek opzicht volstrekt niet tegen Joop was opgewassen. Ik voelde mij geen gelijkwaardige partij, vaak niet in staat om hem rechtstreeks te confronteren. Dat gebeurde alleen in zaken waar ik mij zeer sterk voelde: de puur juridische kwesties. Bloemenhove en de ondernemingsraden bijvoorbeeld. Daar was ik sterker. Geen wonder: ik ben jurist, hij niet. Maar het algemene beeld was: deze politieke reus is mij te machtig.'¹¹⁵

Van Agt zag de houding van Den Uyl richting zijn persoon kennelijk ook. Hij vond het zelfs niet heel opmerkelijk. Hij kon er zelfs enig begrip voor opbrengen. Toch wilde hij zich ook profileren, tenminste op zijn eigen juridische terrein. Daaruit blijkt dat hij probeerde te wedijveren met Den Uyl en dat er een rivalenstrijd aan de gang was. Niet erg vruchtbaar voor een goede samenwerking. Ook in andere kwesties bleek dat de samenwerking tussen Van Agt en Den Uyl gekenmerkt werd door rivaliteit. De strijd tussen hen liep soms zo hoog op dat men geen duimbreed meer wilde toegeven aan elkaar. Van Agt voelde zich vaak de underdog van Den Uyl, zoals we eerder hebben gezien. En niet alleen als persoon, ook het CDA werd wat hem betreft meerdere keren in het hemd gezet en hij voelde zich blijkbaar geroepen om daar wat aan te doen.

Van Agt: 'Mijn optreden in de kwestie van de grondpolitiek was er niet op gericht om het kabinet te kielhalen. Maar *wel* was ik aan het eind van de rit, nadat we al herhaaldelijk door de pomp waren gehaald, in de stemming van: dit geef ik niet gewonnen! Hier kom ik goed uit. En de boeren en tuinders waren ons traditionele publiek; later zijn velen van hen naar de VVD vertrokken, maar toen nog niet. Ik voelde mij sterk op dit punt omdat dit onderwerp zeer juridisch was. Daar was ik bij uitzondering eens de meerdere van Joop, en daar genoot ik van. Ik zie me nog ijsberen door mijn kamer op het departement, wetsvoorstellen dicterend, die ik dan weer in de ministerraad inbracht. Andere leden van de raad werden er tureluurs van.'¹¹⁶

De strijd tussen Den Uyl en Van Agt kon kennelijk zo hoog oplopen dat het niet meer alleen om hun persoonlijke verhouding ging. In ieder geval niet bij Van Agt. Zelfs de verhouding tussen PvdA en CDA werd erbij gehaald en erdoor beïnvloed. Zo zeer zelfs dat het kabinet op springen stond. Beiden waren klaarblijkelijk geen lieverdjes ten opzichte van elkaar en elkaars partij. Wantrouwen speelde kennelijk een cruciale rol tussen Den Uyl en Van Agt. Dat kon niet zomaar worden weggenomen. Pogingen om in onderlinge gesprekken de verstandhouding te verbeteren, strandden al snel.

¹¹⁵ Ibidem, 58-59.

¹¹⁶ Ibidem, 221.

Van Agt: 'Als premier en vice-premier spraken we elkaar niet veel. We hadden weinig contact in die jaren. In het begin ervan heeft Joop de gewoonte willen invoeren om eens per week een gesprek te arrangeren van aangezicht tot aangezicht, dus van vertrouwelijke aard. Daarvoor werd een eenvoudige lunch aangericht in zijn werkkamer op het ministerie van Algemene Zaken aan het Plein 1813, en dat duurde anderhalf uur of daaromtrent. Dat overleg is evenwel nooit tot bloei gekomen en na verloop van tijd als een nachtkaars uitgegaan. Maar ik zeg opnieuw: dat lag niet alleen, misschien zelfs niet in de eerste plaats aan Joop, Ik heb mij in die gesprekken ook nooit helemaal beschikbaar gesteld, de deur nooit helemaal opengemaakt. Wantrouwen was het niet, ik denk meer overdadige behoedzaamheid, op je tellen passen voor de in mijn perceptie slimme vos die me te rap af zou zijn voor ik het wist.'¹¹⁷

Uit de woorden van Van Agt bleek in ieder geval wel dat ze zich weinig tot elkaar voelden aangetrokken. Dat kwam hun verhouding en daarmee hun samenwerking niet ten goede. Hoewel Van Agt zich schuld bewust voordeed, kon hij ook zeer destructief gedrag vertonen volgens Pronk.

'Pronk: "Van Agt kon schitterend formuleren en heel aimabel zijn. Maar hij was soms *werkelijk* onwerkbaar. Dan zat hij er als vice-premier zwijgend bij. Ik heb echt vreemde situaties meegemaakt. Dan stelde Den Uyl een vraag aan hem, en hij bleef maar zitten zonder iets te zeggen. Hij zei niet eens dat hij geen antwoord gaf."¹¹⁸

Van Agts optreden had blijkbaar niet alleen consequenties voor zijn relatie met Den Uyl. Ook de samenwerking met anderen werd op de proef gesteld. In breder perspectief betekende dit dat de persoonlijke verhoudingen invloed hadden op partijpolitiek niveau, dus tussen CDA en PvdA. Eerder in dit onderzoek is de visie van Den Uyl op persoonlijke verhoudingen en het zakelijk-politieke al naar voren gekomen. In een terugblik op zijn kabinet liet Den Uyl blijken hoe hij aankeek tegen zijn relatie met zijn vice-premier Van Agt. Hij vond dat de samenwerking tussen hen niet altijd even goed was gegaan, maar dat ze uiteindelijk wel met elkaar konden werken.

'En bij alles wat er sindsdien heeft plaatsgevonden moet worden vastgesteld dat er tussen het optreden van dat kabinet in 1973 en de val van het kabinet in maart 1977 een werkbare relatie niet zonder fricties en frustraties, maar ook zonder manifeste conflicten, tussen vice-premier en premier heeft bestaand. Die werkbaarheid is intact gebleven in een lange reeks van beleidsbeslissingen waarin benaderingswijzen en afweging soms sterk verschilden.'¹¹⁹

Het leek, naar de woorden van Den Uyl, alsof hun verstandhouding niet bijzonder slecht was en dat die weinig invloed had op de verhouding tussen CDA en PvdA. Het zakelijk-politieke voerde kennelijk de bovenhand bij Den Uyl en dat was kenmerkend voor hem.

¹¹⁷ Wagenaar, *Herinneringen aan Joop den Uyl*, 152.

¹¹⁸ Bootsma en Breedveld, *De verbeelding aan de macht*, 57.

¹¹⁹ Tromp en Witteman, *Voor de duvel niet bang*, 165.

Daaruit bleek juist dat ze geen nauwe persoonlijke verhouding hadden met elkaar. Daarnaast bleek ook na een aantal jaren, tijdens het kabinet-Van Agt II waarin CDA, PvdA en D66 zitting hadden, dat Van Agt en Den Uyl nog steeds niet met elkaar konden samenwerken. Dat bleek onder meer uit de gang van zaken tijdens vergaderingen. Volgens PvdA-ers Jos van Kemenade en Ed van Thijn pasten de werkwijzen van Den Uyl en Van Agt niet bij elkaar en konden ze geen begrip opbrengen voor elkaars positie.

Van Kemenade: "Van Agt leidde als premier de vergaderingen, maar Den Uyl nam telkens het woord, probeerde als het ware de leiding over te nemen. En dan wees Van Agt hem erop dat hij nu de voorzitter was. Het was vreselijk."¹²⁰

Ed van Thijn: "Het was bijna komisch. Van Agt leidde die vergaderingen, helemaal niet onbekwaam, moet ik zeggen. Aan het eind vatte hij dan samen wat er was besproken. Dan vroeg Joop, die naast hem zat, het woord en zei: "Ik ben het helemaal eens met deze conclusie, maar permitteert u mij nog enkele aanvulling." En dan deed hij het helemaal over!"¹²¹

In het kort kwam het er dan ook op neer dat ze niet goed met elkaar konden samenwerken. En omdat ze de leiders van hun partij waren, had dit tot gevolg dat de verhouding tussen de partijen ook op het spel werd gezet. Uiteindelijk bleek dat Den Uyl en Van Agt elkaar op veel fronten niet lagen, dat betrof het karakter en zeker ook de samenwerking. Het is dan ook moeilijk om te zeggen wat nu het verschil maakte. Wel bleek dat hun slechte verstandhouding zich niet alleen tot henzelf beperkte. Het was een obstakel in de verhouding tussen CDA en PvdA. Deze partijen konden en/of wilden niet met elkaar samenwerking zolang Van Agt en Den Uyl met elkaar te maken hadden.

¹²⁰ Bleich, *Joop den Uyl*, 425.

¹²¹ Ibidem.

Hoofdstuk 5: Het kabinet-Lubbers III: Hernieuwde toenadering?

Op 7 november 1989 kwam het derde kabinet onder leiding van Ruud Lubbers tot stand. Waar de voorgaande twee kabinetten onder leiding van Lubbers bestonden uit CDA en VVD, bestond dit kabinet uit CDA en PvdA. Daarmee was er voor het eerst sinds het kabinet-Den Uyl, met een korte onderbreking van kabinet-Van Agt II, weer een coalitie waarin beide partijen zitting hadden. Interessant is het hoe beide partijen, na zoveel jaren niet tot elkaar veroordeeld te zijn geweest, zich verhielden tot elkaar. Meer in het bijzonder hoe dit werd beleefd tussen belangrijke betrokken personen. Daarnaast komt ook aan bod hoe beide kopstukken, Lubbers en Kok, zich tot elkaar verhielden. Eerstgenoemde had namelijk jarenlange ervaring in de politiek en laatstgenoemde had juist veel ervaring opgedaan in de vakbondswereld. Tot slot wordt ingezoomd op de hectische eindfase van het kabinet met de daaropvolgende verkiezingen.

5.1 Nieuwe ronde, nieuwe kansen?

In de tijd van Van Agt en Den Uyl speelden polarisatie, politieke stijl en onderlinge betrekkingen een belangrijke rol. Zo belangrijk zelfs dat het van doorslaggevend belang was in de verhouding tussen Den Uyl en Van Agt en ook voor de verhouding CDA-PvdA. Begin jaren '80 waren er echter andere tijden aangebroken. Vanaf 1982 zouden bezuinigingen hoog op de politieke agenda gaan staan. Daarnaast had er bij beide partijen een wisseling van de wacht plaatsgevonden. Lubbers en Kok vervingen respectievelijk Van Agt en Den Uyl en ook anderen deden hun intrede in de politieke arena, zoals we in deze paragraaf zullen zien. Betekende zo'n nieuwe personele bezetting dat verhoudingen tussen de partijen en personen beter werden? Gekeken naar het verleden, bijvoorbeeld het mislukken van Den Uyl-II en vervolgens de snelle totstandkoming van Van Agt-I met Wiegels' VVD, lijkt dit wel aannemelijk. CDA en PvdA hadden een omslag gemaakt in de benadering van regeringsverantwoordelijkheid met een andere partij. Bovendien stelden ze zich anders op ten opzichte van elkaar aldus Margriet Brandsma en Pieter Klein in de biografie van Jan Pronk. Volgens hen hadden de prominente CDA-ers Ruud Lubbers en Bert de Vries geen trek meer in regeren met de VVD en hadden de mogelijkheid opengelaten om met de PvdA in zee te gaan. Maar ook was volgens Brandsma en Klein de PvdA veranderd. Zij was eind jaren '80 minder radicaal en polariserend dan in de jaren '70. Kenmerkend voor de verhouding tussen PvdA en CDA was dat Jan Pronk volgens hen "een belangrijk wegbereider van de nieuwe positie van de PvdA" was, terwijl hij in de jaren '70 nog bekend stond als "linkse drammer".¹²² Jan Pronk, onder Den Uyl en Lubbers minister van Ontwikkelingssamenwerking, had zijn opstelling ten opzichte van het CDA kennelijk

¹²² Brandsma en Klein, *Jan Pronk*, 107.

gewijzigd. Hij stond bekend als voorvechter van polarisatie, maar was klaarblijkelijk veranderd in iemand die probeerde de PvdA regeringsverantwoordelijkheid te laten nemen, in dit geval met het CDA. Daarnaast beweert Bert Steinmetz, de politieke biograaf van Lubbers, in zijn onderzoek dat in het kabinet de onderlinge verhoudingen tussen ministers van CDA en PvdA goed was. Het grote aantal nieuwe gezichten van beide kanten in de ministerraad speelde volgens hem daarin een belangrijke rol.¹²³ Kennelijk kon een nieuwe generatie politici, aangevuld met leden van de oude generatie politici met een veranderde opstelling, elkaar nu wel vinden. Naast partijpolitieke verhoudingen speelden persoonlijke verhoudingen zo gezien ook rol in de samenwerking. Verschillende toenmalige politici hebben zich uitgelaten over het belang en de strekking van persoonlijke verhoudingen. Wim Kok bijvoorbeeld stond te boek als zakelijk, iemand die resultaat minstens net zo belangrijk vond als persoonlijke verhoudingen. Hij heeft het één en ander gezegd over het belang van persoonlijke verhoudingen en wat hij onder persoonlijke verhoudingen verstond.

‘Wat de collegiale verhoudingen betreft, had ik bovendien geen slecht gevoel over de samenwerking met het CDA. Ik kan niet genoeg benadrukken dat persoonlijke verhoudingen een veel grotere rol spelen dan ik van tevoren had gedacht. Dat gaat niet over gezellig met iemand eten of zo, maar over verwantschap in taakvatting, een open manier van met elkaar praten, elkaar geen streken leveren. Er was natuurlijk weleens wat, maar in het algemeen waren de persoonlijke verhoudingen in het kabinet goed.’¹²⁴

Voor Wim Kok betekenden persoonlijke verhoudingen dat je niet persé de beste vrienden met elkaar hoefde te zijn, maar dat je wel met elkaar kon samenwerken. Om met elkaar te kunnen samenwerken, waren volgens Kok persoonlijkheid, stijl, karakter, etc. belangrijk. Met zijn standpunt leek hij af te wijken van de benadering van zijn partijgenoot en oud-premier Joop Den Uyl. Den Uyl zou de mening van Kok over het belang van onderlinge verhoudingen niet snel hebben verkondigd. Maar in zijn tijd bleken onderlinge verhoudingen wel noodzakelijk te zijn om zakelijk-politieke en partijpolitieke rivaliteit op te vangen. Zoals bleek uit de twee voorgaande hoofdstukken hadden Den Uyl en Van Agt een moeizame relatie en bleek dit cruciaal voor het functioneren van het kabinet en de relatie CDA-PvdA te zijn. Kok vond als politiek leider persoonlijke verhoudingen, op welke manier dan ook, belangrijk en ze waren volgens hem fundamenteel voor een vruchtbare samenwerking. Wellicht was dat dan ook één van de redenen dat het kabinet-Lubbers/Kok de rit heeft uitgezet, maar daarover meer in de volgende paragrafen. Naast Kok vonden ook andere PvdA-ers communicatie, manier van werken, etc. essentieel in onderlinge verhoudingen. Zo zei Relus ter Beek:

¹²³ Steinmetz, *Ruud Lubbers*, 178.

¹²⁴ Rooy, P. de & H. te Velde, *Met Kok: Over veranderend Nederland* (Amsterdam: Wereldbibliotheek 2005) 63.

'Over mijn verhouding met de minister-president had ik sowieso niet te klagen. Ruud is een politiek dier van het zuiverste water en in de goede betekenis van het woord. Hij was wezenlijk geïnteresseerd in de inhoud van de vraagstukken waarmee hij en de rest van het kabinet worstelden.'¹²⁵

Ter Beek kon de interesse van Lubbers in allerlei vraagstukken wel waarderen. Deze eigenschap van Lubbers had waarschijnlijk te maken met dossierkennis, iets waar Lubbers om bekend stond. Juist doordat Lubbers veel dossierkennis bezat, zorgde hij voor een sfeer waarin een ieder bij hem terecht kon. Functioneren en persoonlijke verhoudingen gingen zodoende hand in hand. Ook tegen een heel andere achtergrond konden onderlinge betrekkingen zich manifesteren. Zo was volgens diezelfde Ter Beek enkele jaren voor het derde kabinet-Lubbers een goede verstandhouding ontstaan tussen hem en de CDA-er Hans van den Broek, van 1989 tot 1994 minister van Buitenlandse Zaken, waar hij als minister van Defensie z'n vruchten van kon plukken.

'Ik keek nog eens naar het oude ministerie van Buitenlandse Zaken, schuin aan de overkant. Daar was Hans van den Broek zijn ministerschap begonnen. Toen we nog allebei kamerlid waren, was een hechte band ontstaan, onder andere door onze gezamenlijke deelname aan een televisieprogramma waarin oud-topsporters, acteurs en politici het tegen elkaar opnamen in een soort tienkamp met nummers als touwtrekken en een moderne variant van het zaklopen. De televisieopnames van ploeterende politici met een uiterst gebrekkige conditie verbloemden de teamgeest en verbroedering die in die dagen groeiden.'¹²⁶

Ter Beek vond dat dergelijke activiteiten niet alleen een positieve uitwerking had op zijn relatie met Van den Broek. Ook op verhoudingen tussen andere bewindslieden van het kabinet-Lubbers/Kok, die deelnamen aan een dergelijk televisieprogramma medio jaren '80, werkte zo'n activiteit constructief. Elske ter Veld, namens de PvdA staatssecretaris van Sociale Zaken en Werkgelegenheid, deed er nog een schepje bovenop. Zij vond dat ze een betere verhouding had met CDA-ers dan met PvdA-ers.

'Eigenlijk kon ik veel beter met de collega's van het CDA overweg. Met Bert de Vries dus. Die man is tussen de schuifdeuren erg geestig. Ook met Enneüs Heerma en Ernst Hirsch Ballin kon ik het goed vinden.'¹²⁷

De situatie van Ter Veld behoeft enige uitleg. Eén van de hete hangijzers waarmee het kabinet-Lubbers III te maken had, was het WAO-akkoord. Haar betrokkenheid en optreden hierbij leidde tot grote ontevredenheid binnen PvdA-kringen. Zij vond toen dat ze te weinig vertrouwen kreeg van de PvdA om aan te blijven als staatssecretaris. In 1993 stapte zij daarom op. Het is goed mogelijk dat dit haar verhouding met PvdA-ers overschaduwde, waardoor ze alleen nog maar goed kon praten over haar betrekkingen

¹²⁵ Beek, R. ter, *Manoeuvres: Herinneringen aan Plein 4* (Amsterdam: Uitgeverij Balans 1996) 169.

¹²⁶ Ibidem, 16.

¹²⁷ Rehwinkel en Nekkers, *Regerenderwijs*, 133.

met CDA-ers. Dat het aftreden van Ter Veld de interne verhoudingen binnen de PvdA op scherp zal hebben gezet, is zondermeer aannemelijk. Ondanks dit alles vond Ter Veld dat ze met CDA-ers wél goed overweg kon. Iemand als Ter Veld verliet het kabinet dus voortijdig. Anderen daarentegen kwamen juist binnen, soms in een later stadium. Job Cohen bijvoorbeeld kwam in 1993 de landelijke politiek in. Hij werd namens de PvdA staatssecretaris van Onderwijs en Wetenschappen. Wellicht stond hij als nieuwkomer onbevooroordeeld ten opzichte van onderlinge verhoudingen binnen het kabinet.

“Tot mijn verrassing waren de onderlinge verhoudingen in het kabinet erg goed. Het ging er heel kameraadschappelijk aan toe. Ik denk dat dit ook een van de redenen is geweest waarom het kabinet de periode heeft vol gemaakt. Van Koos Andriessen hoorde ik dat twintig jaar geleden de persoonlijke verhoudingen veel slechter waren. Koos zei: “In dit kabinet heb je het gevoel dat je redelijk zakelijk met elkaar om kunt gaan, de mensen belazeren elkaar niet.” Dat heeft ook te maken met de manier waarop aan zo’n team leiding wordt gegeven.”¹²⁸

Kennelijk had hij zich al wel enkele beelden gevormd, omdat hij de onderlinge verhoudingen verrassend goed vond. Daarnaast sprak de inhoud van zijn gesprek met KVP-er Andriessen boekdelen. Beiden kwamen tot de conclusie dat persoonlijke verhoudingen cruciaal waren om als kabinet de eindstreep te halen. Verschillen konden er blijkbaar mee worden opgelost. Andriessen vond de rol van de premier daarin belangrijk. Kennelijk stuurde premier Lubbers, en misschien ook vice-premier Kok, erop aan dat er goede persoonlijke verhoudingen zouden zijn. Tevens zei hij hiermee indirect dat hij dit onder Den Uyl had gemist. Een visie die we in de vorige twee hoofdstukken vaker zijn tegengekomen bij christen-democraten. Na verloop van tijd bleek echter ook dat er niet alleen maar positieve geluiden waren over de verhoudingen. Een voedingsbodem daarvoor was bijvoorbeeld de uitslagen van de Provinciale Staten- en gemeenteraadsverkiezingen, waar de PvdA forse verliezen leed. Dit werkte volgens sommigen, zoals de PvdA-er Ritzen, door in het kabinet. Het CDA zou volgens deze lezing een dominante houding hebben aangenomen ten opzichte van de PvdA.

‘De PvdA leed een gevoelig verlies; in Amsterdam van 21 naar twaalf zetels. Het verzwakte aanzienlijk de positie van de PvdA in het kabinet. De druk van het CDA werd groter. Waaruit blijkt zoiets? Het is steeds subtiel. Grote verschillen waren er niet. De PvdA hechtte net zo goed als het CDA aan gezondmaking van de openbare financiën. Het was meer een kwestie van sfeer, waarin je soms de indruk kreeg bijwagen te worden.’¹²⁹ Over persoonlijke verhoudingen zei dit niets, wel over de zakelijk-politieke verhoudingen in het algemeen. Er bestond klaarblijkelijk enige mate van rivaliteit tussen beide partijen. Dat is niet vreemd, aangezien we het hier nog steeds hebben over het bedrijven van

¹²⁸ Ibidem, 202.

¹²⁹ Ritzen, J., *De minister: Een handboek* (Amsterdam: Uitgeverij Bert Bakker 1998) 149.

politiek. Het zakelijk-politieke en het persoonlijke konden soms ook samengaan in de bejegening van een persoon. In het begin van dit hoofdstuk kwam het één en ander over Jan Pronk, destijds minister van Ontwikkelingssamenwerking, naar voren. Hij stond volgens Brandsma en Klein te boek als nogal linksgeoriënteerd en eigenzinnig en was daardoor niet altijd de gemakkelijkste voor sommigen.¹³⁰ In ieder geval niet voor de Tweede Kamerfractie van het CDA. CDA-fractielid Van Houwelingen zei naar aanleiding van de Indonesië-affaire daarover:

“Pronk heeft op ons gewerkt als een rode lap op een stier.”¹³¹

In de literatuur is verder weinig te vinden over de relatie van Pronk met collega-bewindslieden van het CDA. Kennelijk was het niet noemenswaardig. Dat suggereert dat zijn verhouding met CDA-ers in het kabinet niet persé slecht was. Ondanks dat lieten sommige mensen in het kabinet blijken minder goed met elkaar op te kunnen schieten. Hans Alders, minister van Volkshuisvesting, Ruimtelijke Ordening en Milieu, kon naar zijn zeggen niet zo goed overweg met Ruub Lubbers. Naast karaktersverschillen was de wijze waarop werd gecommuniceerd doorslaggevend voor hem. Daarmee was hij één van de weinigen van de PvdA die dat vond. Andere PvdA-ers haalden juist vaak de manier van communiceren aan om hun sympathie voor Lubbers te uiten, zoals we hebben gezien in deze paragraaf.

“Ik had niet de beste contacten met Lubbers. Wij zijn twee karakters die niet goed bij elkaar passen. Hij heeft me op zijn persconferentie weleens een streek geleverd.”¹³²

Zo gezien gingen een nieuwe tijdgeest en nieuwe partijpolitieke verhoudingen hand in hand met persoonlijke verhoudingen. Persoonlijke verhoudingen stonden, zeker door het aantal nieuwe gezichten aan beide kanten, een werkbare sfeer niet in de weg maar bevorderde die juist. De rol van Kok en met name Lubbers werd hierin regelmatig genoemd en het lijkt erop dat Kok en Lubbers een belangrijke stempel drukten op het kabinet. Hoe zij zich specifiek verhielden ten opzichte van elkaar is een interessante vraag die in de volgende paragraaf wordt beantwoord.

5.2 Twee kapiteins op één schip: Lubbers en Kok

Het derde kabinet-Lubbers bevatte de topmannen van beider partijen, Ruud Lubbers als premier van het CDA en Wim Kok als vice-premier en minister van Financiën van de PvdA. Beide partijen hadden dus hun kopstukken naar voren geschoven en spreekwoordelijk zaten er daardoor twee kapiteins op hetzelfde schip. Belangrijk om te weten is dat de achtergrond van beide heren heel anders was. Ruud Lubbers had bij het aantreden van 'zijn' derde kabinet al zestien jaar politieke ervaring. Hij kwam namelijk in 1973 de politiek in als minister van Economische Zaken van het kabinet-Den Uyl.

¹³⁰ Brandsma en Klein, *Jan Pronk: Rebel met een missie*.

¹³¹ Rehwinkel en Nekkers, *Regerenderwijs*, 119.

¹³² *Ibidem*, 92.

Vervolgens was hij tijdens de kabinetten-Van Agt fractievoorzitter van het CDA, waarna hij vanaf 1982 tot 1989 premier was van de kabinetten bestaande uit CDA en VVD. Wim Kok daarentegen had een prominent verleden in de vakbondswereld. Hij was voorzitter van NVV geweest en na de fusie met NKV tot FNV was hij van laatstgenoemde koepelvakbond eveneens voorzitter. In 1986 deed hij zijn intrede in de landspolitiek als Tweede Kamerlid en fractieleider. Kortom, beide heren hadden ruime bestuurservaring op verschillend terrein en hadden alleen ten tijden van het tweede kabinet-Lubbers in de politiek tegenover elkaar gestaan. De vraag is dan ook hoe deze kapiteins zich tot elkaar verhielden in eigen en andermans ogen. Bij de kabinetsformatie in 1989 bijvoorbeeld ging het onder andere over de personele bezetting. Zo was Kok geen onopvallende verschijning binnen het CDA, hij genoot aanzien. In het CDA speelde toen de vraag of een man van zijn allure wel in één team zou passen met Lubbers. Sommige CDA-ers vonden dit geen probleem. Gerrit Gerritse en Gerrit Terpstra bijvoorbeeld vonden het een mooie uitdaging.

'Kok is een prima vent,' zegt het kamerlid Gerrit Gerritse, financieel specialist van de CDA-fractie, in het weekblad *De Tijd*. 'Voor mij zou hij zo minister-president mogen worden.' Evenals Gerritse kent ook Gerrit Terpstra Kok nog uit de tijd dat hij bij het CNV werkte en Terpstra is het helemaal met zijn partijgenoot eens. 'Kok zou een heel goede premier zijn. Hij heeft het in zich om uit te groeien tot een tweede Lubbers. Iedereen zegt dat Kok en Lubbers niet in één kabinet zouden kunnen: ik denk dat dat wel mogelijk is. Twee van die sterren in een kabinet, ze zijn aan elkaar gewaagd, zeker, maar dat hoeft toch niet per se te wrikken?'¹³³

Beide heren schatten Kok hoog in, zelfs als premier. Dat zei wel iets over het vertrouwen in en de verhouding van in ieder geval deze CDA-ers met Kok. Ook is het opvallend dat Terpstra vond dat Kok zou kunnen uitgroeien tot een tweede Lubbers. Lubbers was volgens hem klaarblijkelijk de maat waar iedere toekomstige premier zich mee zou moeten meten en hij vond dat Kok de capaciteiten bezat om aan zijn gestelde norm te kunnen voldoen. Een bevestiging van het vertrouwen dat Kok genoot in CDA-kringen. Dat Terpstra Lubbers op een voetstuk plaatste, was niet verwonderlijk aangezien zowel Terpstra als Lubbers van CDA-huize waren. Tevens bleek dat toentertijd volgens Terpstra de opvatting heerste dat deze kapiteins niet samen in een kabinet konden. De kwaliteiten van beide heren stonden wat hem betreft vast en moesten daarom worden ingezet in het kabinet. Dat hij ze graag samen in een kabinet zag, betekende kennelijk dat hij vond dat de persoonlijke verhouding tussen Lubbers en Kok in ieder geval geen obstakel vormde. Sterker nog, deze moest hij welhaast constructief hebben gevonden. Eén van de hoofdrolspelers in kwestie, Wim Kok, liet zich ook uit over zijn verhouding met Lubbers.

¹³³ Klein, P. & R. Kooistra, *Wim Kok: Het taai gevecht van een polderjongen* (Amsterdam: Prometheus 1998) 118.

'Ruud Lubbers heeft in dit soort dingen natuurlijk een geweldige ervaring, hij zat al sinds 1973 in de politiek. Je merkt zijn enorme vaardigheden om dingen te doorzien, zo niet zijn gewiektheid. Dat dwingt respect af, maar tegelijkertijd zet het alle signalen op rood: wacht even, die moet ik in de gaten houden.'¹³⁴

Kok gaf blijk van zijn respect jegens Lubbers, in het bijzonder zijn ervaring en vaardigheden. Dat betekende voor Kok echter niet dat hij Lubbers zonder meer vertrouwde. In ieder geval niet op het zakelijk-politieke vlak, daar moest hij Lubbers in de gaten houden. Over het informele in hun onderlinge verhouding liet hij zich niet direct uit. Waarschijnlijk was dit wel goed, zodat ze juist op zakelijk-politiek vlak tegenwicht konden bieden aan elkaar. Kortom, Kok zag zijn verhouding met Lubbers vanuit een positieve grondhouding, constructief om met elkaar te kunnen werken. Ook andere PvdA-ers hadden zo hun respect voor Lubbers. Met name zijn manier van leiderschap en handelwijze werden gewaardeerd binnen PvdA-kringen.

Relus ter Beek, destijds minister van Defensie: 'Ruud nam een ferme duik in de materie en voor een vakminister was het in spanning afwachten waarmee de minister-president te voorschijn zou komen. Zijn lange staat van dienst en zijn wijze van optreden dwongen respect af. Hij leidde 'zijn' kabinet met veel geestdrift en overtuiging.'¹³⁵

Bram Stemerink, tijdens de kabinetten-Lubbers Tweede Kamerlid namens de PvdA, bevestigde het respect dat Lubbers al genoot bij PvdA-ers toen CDA en PvdA in 1989 nog niet met elkaar regeerden. Toen zat het CDA namelijk nog met de VVD in het tweede kabinet-Lubbers en was er een kabinetscrisis tussen CDA en VVD ontstaan die uiteindelijk leidde tot de val van kabinet-Lubbers II.

'Van Mierlo maakte de punten. Natuurlijk 'verkoopt' deze crisis zich zelf wel door het gedrag van de VVD, maar toch: de oppositieleider, misschien toekomstig premier behoort dé interruptie van het debat te plaatsen, behoort de leiding te nemen in het debat. Daar kwam niets van terecht. Lubbers deed het uitstekend, is nog steeds de beste leerling van Den Uyl.'¹³⁶

PvdA-ers voelden zich klaarblijkelijk gehoord door Lubbers. Indirect zeggen deze passages ook iets over persoonlijke verhoudingen tussen de betrokken personen. Ter Beek bijvoorbeeld gaf aan dat hij respect had voor Lubbers. Dit zou hij waarschijnlijk niet hebben gezegd als hij op slechte voet stond met Lubbers. Daarnaast had hij als minister regelmatig te maken met Lubbers en zodoende had Ter Beek een bepaalde verhouding met hem. Uit zijn woorden en memoires als minister in *Manoeuvreren: Herinneringen aan Plein 4* blijkt dat hij geen problemen had met Lubbers, sterker nog hij liet zich

¹³⁴ De Rooy en Te Velde, *Met Kok*, 44.

¹³⁵ Ter Beek, *Manoeuvreren*, 170.

¹³⁶ Stemerink, B., *Tussen dromen daden en twijfels: Dagboekantekeningen over de sociaal-democratie in Nederland en daarbuiten 1986-1993* (Amsterdam: Van Gennep 1993) 138-139.

positief over Lubbers uit.¹³⁷ Ze hadden blijkbaar dus een goede relatie. De relatie tussen Stemerding en Lubbers was omslachtiger. Ze stonden niet in nauwe verbondenheid met elkaar, omdat de één premier en de ander Kamerlid was. Wel is het opmerkelijk dat Stemerding Lubbers op één lijn zette met Den Uyl. Volgens Stemerding was de lat gelegd door Den Uyl en kwam Lubbers in de buurt daarvan, in ieder geval meer dan Den Uyls opvolger en Lubbers' voorganger Van Agt. Opmerkelijk maar politiek gezien niet vreemd, dat Stemerding én Terpstra (oud-)partijgenoten en –politiek leiders als maatstaf namen.

In het eerste deel van deze paragraaf zijn beide kopstukken hoofdzakelijk los van elkaar geportretteerd. In het vervolg worden ze naast elkaar gezet en met elkaar vergeleken. Uit een dergelijke vergelijking zal blijken hoe zij zich tot elkaar verhielden. Lubbers en Kok bleken respect en vertrouwen in te boezemen, zowel van elkaar als van de achterban. Daarnaast bezaten ze talenten die in elkaars verlengde lagen. Dat viel op, bijvoorbeeld bij de toenmalige minister van Onderwijs en Wetenschappen Jo Ritzen.

'Kok kan een ploeg bijeenbrengen en er een team van smeden. Met humor en met inzicht. Kok kon als minister van Financiën ook de chagrijn zijn, die met nauw verholen ergernis zijn collega's aanhoorde en met allerhande debattechnieken gehakt van hen maakte.' En verder: 'Ook Lubbers was een kei in het smeden van een eenheid, totdat in de laatste maanden van zijn premierschap zijn eigen partij ging opspelen en hem in feite buitenspel zette.'¹³⁸

Ritzen vond het creëren van een eenheid een zeer belangrijke gedeelde eigenschap. Meestal zorgt een gedeelde eigenschap voor herkenning in elkaar. Dit kan vervolgens weer leiden tot afstemming en genegenheid, waarmee een persoonlijke verhouding wordt bewerkstelligd. Hoogstwaarschijnlijk was dit bij hen ook het geval, al was het maar omdat ze met elkaar de volledige kabinetsperiode hebben uitgediend. Sterker nog, dat zij elkaar goed aanvoelden bleek wel uit het gegeven dat ze verschillende manieren van communiceren. Hun persoonlijke verhouding was kennelijk een middel om problemen op te lossen.

'Wie goed luistert, beseft elke keer weer waarom het kabinet-Lubbers/Kok de hele rit heeft uitgezeten. Ze zijn aan elkaar gewaagd. In de uiteenzettingen van de minister-president wisselen techniek en politiek elkaar af, soms openlijk en met een zekere scherpte. Maar soms ook gaan ze onopgemerkt in elkaar over, sterker nog, blijkt het technische opeens in hoge mate politiek te zijn geweest.'¹³⁹

Kortom als men de rit kon uitzitten en elkaar steeds wist te vinden, dan moesten ze welhaast op goede voet leven met elkaar en vormde hun onderlinge verhouding een belangrijke en stabiele factor in het verloop van het kabinet. Jan Pronk, destijds minister

¹³⁷ Ter Beek, *Manoeuvreren*.

¹³⁸ Ritzen, *De minister*, 95.

¹³⁹ Ammerlaan, R., *Afscheid van Ruud Lubbers* (Baarn: Anthos 1994) 326.

van Ontwikkelingssamenwerking, merkte de goede persoonlijke verhouding tussen Lubbers en Kok ook op. Deze kon volgens hem dan ook wel tegen een stootje.

“Tussen Lubbers en Kok bestond wederzijds respect. Die vertrouwensrelatie is in zo’n lange periode van bijna vijf jaar natuurlijk weleens onder spanning komen te staan.”¹⁴⁰

Dat er in het heetst van de strijd en de macht dingen waren gebeurd tussen Lubbers en Kok, kon haast niet anders. Wat dit deed met de betrekking tussen Lubbers en Kok, blijft in het kader van dit onderzoek een centraal punt. De politieke biografie van Lubbers, Bert Steinmetz, stelde bijvoorbeeld dat ondanks tegenslagen en grote professionele argwaan tussen Lubbers en Kok, de onderlinge betrekkingen tijdens Lubbers III in ieder geval voor de premier een “verademing” waren vergeleken met kabinet Lubbers II.¹⁴¹ Dat betekende dat Lubbers en Kok en andere personen ten opzichte van elkaar doorgaans goed door één konden. Goede persoonlijke verhoudingen waren kennelijk belangrijk in het aanhouden van de samenwerking. Problemen konden er mee worden opgelost. Met name de verhouding tussen Lubbers en Kok was wel ergens tegen bestand en bevond zich in het epicentrum van de coalitie. De staatssecretaris van Europese Zaken van de PvdA, Piet Dankert, laat dit met een concreet voorbeeld zien.

“In de ministerraad was de as Lubbers-Kok dominant. In de kabinetsvergaderingen kon je over van alles meepraten zolang het ondergeschikte punten betrof. Als je er onderling niet uit kwam, werden zaken nog eens naar het departementsniveau teruggeschoven. Maar als het om echt belangrijke punten ging, beslisten Lubbers en Kok.”¹⁴²

Lubbers en Kok bleken zo gezien hoog in aanzien te staan en de uiteindelijke beslissers te zijn. Ze werden zelfs als de as van het kabinet gezien. Kennelijk werden ze als een eenheid gezien en konden ze niet alleen in zakelijk-politiek opzicht met elkaar overweg, ze begrepen bovendien elkaars handelen. Het mag dan ook niet heel verwonderlijk worden genoemd dat de persoonlijke verhouding tussen deze kopstukken bevorderlijk was voor het kabinet om de eindstreep te halen. Misschien kan zelfs wel worden gesteld dat een goede persoonlijke verhouding noodzakelijk was om partijpolitieke geschillen te beslechten en de eindstreep te halen.

5.3 De dood of de gladiolen: Het einde van Lubbers-III en de daaropvolgende verkiezingen

Het derde kabinet van Lubbers zat uiteindelijk de gehele parlementaire periode uit. Op 10 mei 1994 werd het demissionair en op 22 augustus van datzelfde jaar ging het met ontslag. Met 1749 dagen is het daarmee tot op heden het langstzittende kabinet dat Nederland sinds de Tweede Wereldoorlog heeft gehad. Daarmee lijkt het alsof dit kabinet met weinig politieke tegenwind te maken heeft gehad en gemakkelijk de eindstreep

¹⁴⁰ Rehwinkel en Nekkens, *Regerenderwijs*, 122.

¹⁴¹ Steinmertz, *Ruud Lubbers*, 178.

¹⁴² Rehwinkel en Nekkens, *Regerenderwijs*, 202.

haalde. Maar was dat wel het geval? Welke invloed had de aanloop tot de verkiezingen in 1994 bijvoorbeeld op de relatie tussen CDA en PvdA? En wat betekende de uitslag van de verkiezingen? Was er een voortgang van de samenwerking tussen CDA en PvdA mogelijk? Jo Ritzen, destijds namens de PvdA minister van Onderwijs en Wetenschappen zei in een notendop het volgende over de (eindigende) samenwerking:

‘Zo begon mijn eerste periode als minister van Onderwijs en Wetenschappen. In een kabinet dat van niemand was. Natuurlijk was er een coalitie die het kabinet ondersteunde, een coalitie van CDA en PvdA. Maar beide partijen gaven met grote regelmaat blijk van hun walging van wat het kabinet deed. Het CDA, door zijn succesvolle minister-president (Lubbers) waar dat kon, en vooral binnenskamers, met politiek pensioen te sturen. De PvdA liep intussen gewoon leeg. Het aantal leden daalde dramatisch en in opiniepeilingen was het ook al ellende troef.’¹⁴³

Ritzen had het niet over persoonlijke samenwerking en verhoudingen. Kennelijk was dit voor hem geen probleem in de relatie CDA-PvdA, wellicht waren deze zelfs goed. Indirect vond Ritzen wel dat aan de goede persoonlijke verhoudingen gevolgen kleefden. Het kabinet was volgens hem van niemand. Goede persoonlijke verhoudingen zorgden er klaarblijkelijk voor dat ideologische verschillen werden verkleind en op de achtergrond kwamen te staan. Daardoor werd het een ‘niksig’ kabinet, een kabinet van niemand aldus Ritzen. Ook anderen zoomden in het eindstadium van de kabinetsperiode in op interne verhoudingen binnen de partijen en de sfeer die er heerste. Zo was Relus ter Beek, destijds PvdA-minister van Defensie, van mening dat zich problemen binnen het CDA manifesteerden. Niet alleen politieke, maar ook andere door hem niet nader genoemde factoren speelden een rol. Wellicht bedoelde hij persoonlijke verhoudingen binnen het CDA. In ieder geval noemde Ter Beek persoonlijke verhoudingen tussen beide partijen in de laatste kabinetsmaanden niet als probleem. Kennelijk was dit voor hem, en ook voor Ritzen, geen issue. Zakelijk-politiek gezien, speelden interne factoren volgens hem de belangrijkste rol in de laatste stadia van het kabinet.

“Bij het CDA liep het in de eerste jaren van het kabinet wel goed. Mijn staatssecretaris Van Voorst tot Voorst werd zenuwachtig als ik hem donderdags om kwart voor zes wilde ontmoeten, want hij moest naar het Catshuisoverleg. De CDA’ers zaten niet aan een grote tafel, maar zaten te praten in groepjes. Op een gegeven moment ging Lubbers over tot een centraal gesprek. De sfeer bleef echter informeel. Je kon in de ministerraad merken dat de collega’s van de coalitiegenoot niet alleen een politieke lijn in hun hoofd hadden, maar ook de dossiers op elkaar afstemden. Bij ons liet ieder zijn eigen vuurpijl los. Daarentegen was bij het CDA in de laatste fase van de kabinetsperiode de regie volledig afwezig.”¹⁴⁴

¹⁴³ Ritzen, *De minister*, 9.

¹⁴⁴ Rehwinkel en Nekkers, *Regerenderwijs*, 108-109.

Op 3 mei 1994 vonden de Tweede Kamerverkiezingen plaats. De verkiezingsuitslag was een nek-aan-nekrace tussen CDA en PvdA, waarbij wel gold dat beide partijen forse verliezen zouden gaan leiden. Uiteindelijk bleken de spannend verlopen verkiezingen een onverwachte winnaar te hebben. De PvdA-er Ritzen liet zich hierover uit:

'Hoe wonderlijk kan het politieke tij verlopen. De partijen van het kabinet dat van niemand was, verliezen in de verkiezingen. Ook de PvdA krijgt een gevoelige klap. Ze blijkt nipt de grootste te zijn geworden. Hoe nipt laat Maurice de Hond zien op een plaat die de positie van CDA en PvdA van uur tot uur weergeeft op de verkiezingsdag van 3 mei 1994. Tot halfzes 's middags is het CDA de grootste. Pas dan passeert de PvdA, in het zicht van de eindstreep, met nog juist dat kleine spurtje. En zo formeert Kok Paars I, goed geholpen door een onbeholpen CDA dat zich met elke stap verder buiten de macht plaatst. Een verliezende PvdA komt ijzersterk terug.¹⁴⁵

Het waren niet zozeer slechte persoonlijke verhoudingen, want daar werd met geen woord over gerept, die volgens Ritzen de doodsteek vormden voor een verdere samenwerking tussen CDA en PvdA. Persoonlijke verhoudingen zorgden er juist voor dat compromissen konden worden gesloten wanneer het even minder liep tussen beide partijen. Het gevolg daarvan was echter dat het kabinet van niemand meer was aldus Ritzen. Beide partijen hadden volgens hem kennelijk geen duidelijk profiel meer. Om dit te verhelpen, moesten ze zich opnieuw profileren, ook jegens elkaar. Dit ging wellicht beter als ze in een volgend kabinet niet met elkaar in zee gingen. Nadrukkelijker wees de PvdA-er op de gevolgen van de problemen binnen het CDA voor de daaropvolgende formatie. Opmerkelijk, maar politiek gezien niet vreemd, is het dat PvdA-ers de hand nauwelijks in eigen boezem staken om hun verliezen en andere factoren voor de beëindiging van de samenwerking te verklaren. Er waren ook PvdA-kringen die het CDA nog meer als uitgangspunt namen in de formatie. Voor hen was aversie jegens het CDA juist de drijfveer om niet met de christen-democraten verder te gaan, volgens Wim Kok.

'Hij stelt vast dat het gespeculeer over paars vooral voortkomt uit een aversie tegen het CDA. Dat is voor Kok geen drijfveer: "Het lijkt me een nogal magere redengeving voor een paarse coalitie."¹⁴⁶

Wellicht speelden voor sommige PvdA-ers sentimenten uit het verleden, de dominante positie van het CDA gedurende de afgelopen kabinetsperiode of problemen binnen eigen gelederen een belangrijke rol. Deze mochten volgens Kok in ieder geval niet de boventoon voeren in de formatiebesprekingen. Wellicht vond hij dat de PvdA juist meer van haar eigen krachten moest uitgaan en vond hij tegelijkertijd de verhouding met het CDA niet zo slecht om ze gelijk aan de kant te schuiven als mogelijke coalitiepartner. Daarover heeft Kok meer duidelijkheid gegeven.

¹⁴⁵ Ritzen, *De minister*, 9-10.

¹⁴⁶ Klein en Kooistra, *Wim Kok*, 171.

'Bij de PvdA waren er bovendien nog mensen die een deel van onze problemen verklaarden door het CDA daarvan de schuld te geven. Misschien een beetje terecht, soms een beetje overdreven. Persoonlijk vond ik niet dat onder de gegeven omstandigheden samenwerking met het CDA voorop moest staan, maar samenwerking met de VVD vond ik ook niet zo vanzelfsprekend, mede gezien de oppositie tegen mijn beleid op Financiën.'¹⁴⁷

Zakelijk-politieke verhoudingen waren voor Kok doorslaggevend in samenwerking en coalitievorming. Persoonlijke verhoudingen noemde Kok niet en juist dat impliceert het één en ander. Enerzijds dat deze zich kennelijk niet in een ongezonde toestand bevonden en anderzijds dat persoonlijke verhoudingen niet dusdanig goed en belangrijk waren om de samenwerking voort te zetten. Kortom persoonlijke verhoudingen tussen beide partijen waren niet van doorslaggevend belang in de formatiebesprekingen. Veel eerder waren het persoonlijke verhoudingen binnen het CDA, waar PvdA-ers al eerder op wezen, die belangrijk waren en samenwerking met de PvdA bemoeilijkten. Eind 1993 bijvoorbeeld ontstonden ernstige interne problemen binnen het CDA over de te volgen politieke koers en samenwerking met de PvdA. Met name Lubbers en toenmalig CDA-fractie leider Elco Brinkman lagen met elkaar in de clinch en legden hun mening publiekelijk op tafel toen laatstgenoemde de WAO-uitkering weer ter discussie stelde. Hun slechte onderlinge verhouding en met name Brinkmans andere kijk op de PvdA waren volgens Lubbers doorslaggevend in de relatie CDA-PvdA.

'Lubbers was witheet, wat goed te merken was aan zijn ongebruikelijke vocabulaire. Hij had het over "een absolute black-out, over 'absolute stompzinnigheid'" en over "een zelfmoordpoging. Sterker nog: "Dat was de doodklap." Ook Wim Kok en zijn PvdA werden door Brinkman opzijgeschoven. "Brinkman wilde dus helemaal niet mijn opvolger zijn. Hij wilde een ander beleid voeren, wilde afscheid nemen van de PvdA. Dáár werd het paarse kabinet geboren.' Dat er toen al bij Frank de Grave thuis gesprekken werden gevoerd tussen voorlieden van PvdA en VVD, en Kok in het geheim met Frits Bolkestein overlegde, wist Lubbers niet.'¹⁴⁸

Over de slechte relatie tussen Lubbers en Brinkman is meer bekend. Bert Steinmetz bijvoorbeeld stelt in zijn onderzoek dat Lubbers niet op Brinkman zou stemmen, maar op nummer drie Hirsch-Ballin. Tevens zou Lubbers Brinkman en Kok met elkaar hebben vergeleken als toekomstig premier. Lubbers zou Kok als lid van een andere partij zelfs een "even goede" premier hebben gevonden. Daarnaast zou Lubbers volgens Steinmetz in besloten kring ook hebben gezegd dat hij Kok "hoog schatte".¹⁴⁹ Tekenend voor de interne verhoudingen binnen het CDA en de relatie tussen Lubbers en Kok. Tussen Lubbers en Kok bleek, zoals ook in de vorige paragraaf naar voren is gekomen, dus veel

¹⁴⁷ De Rooy en Te Velde, *Met Kok*, 67.

¹⁴⁸ Steinmertz, *Ruud Lubbers*, 206.

¹⁴⁹ Ibidem, 214.

respect en vertrouwen te bestaan. Veel meer dan tussen de CDA-ers Lubbers en Brinkman het geval was. Dat de moeizame relatie tussen Brinkman en Lubbers een prangende kwestie was in het CDA en de populariteit van het CDA onder druk zette zo vlak voor de verkiezingen, mag duidelijk zijn.

Zo gezien was de staat van de persoonlijke verhoudingen tussen kabinetsleden van CDA en PvdA niet de oorzaak van de scheiding tussen beide partijen. Deze waren over het algemeen goed. Andere factoren lagen aan de scheiding ten grondslag. Binnen PvdA en vooral CDA was er onenigheid en zeker ook de uitslag van de verkiezingen zorgde voor andere partijpolitieke verhoudingen

Conclusie

Wat kan er aan het eind van een onderzoek uiteindelijk gezegd worden over het resultaat? Hoe ontwikkelde persoonlijke rivaliteit zich tussen CDA en PvdA in de periode 1966-1994? In de aanloop naar die periode, dat is de rooms-rode samenwerking vlak na de Tweede Wereldoorlog tot eind jaren '50, zagen we dat persoonlijke verhoudingen een belangrijk onderdeel vormden van partijpolitieke samenwerking. De kopstukken van de belangrijkste partijen PvdA en KVP, soms aangevuld met ARP, konden goed met elkaar overweg. Ze herkenden elkaars stijl en belangrijke maatschappelijke issues plaatsten ze boven zichzelf en de partijen. De onderlinge betrekkingen waren zelfs zo belangrijk, dat de belangrijke figuren Drees, Beel en Romme elkaar bleven opzoeken. Ondanks dat in de boezem van hun partijen de meningen daarover nog weleens waren. Goede persoonlijke verhoudingen zorgden er dus voor dat partijen ook met elkaar konden samenwerken. Op grond daarvan zou je kunnen verwachten dat dit een gunstig effect had op de toekomstige samenwerking. Maar samenwerking in de jaren '60 leerde een heel ander verhaal. Een ander tijdsbeeld met andere politici zorgen voor andere verhoudingen. De kopstukken van beide partijen, Vondeling en Schmelzer, konden niet goed met elkaar overweg. Daarnaast rommelde het ook intern bij PvdA en KVP. Bij de PvdA zat nog oud zeer over de afloop van de laatste samenwerking met de KVP in 1958 en binnen de KVP zat men met de premier, KVP-er Cals, in de maag. Persoonlijke verhoudingen en interne toestanden beïnvloedden dus de partijpolitieke samenwerking en andersom. De Nacht bleek hiervan het resultaat en zorgde toen en later voor een zeer moeizame verhouding tussen PvdA en christen-democratische partijen, in het bijzonder KVP. De Nacht zorgde met name bij de PvdA voor groot wantrouwen jegens christen-democratische partijen. Er waren daar personen opgestaan die bestrijding van christen-democratische partijen als een hoofddoel stelden, de polarisatiestrategie. Jaren later, toen PvdA en christen-democratische partijen niet om elkaar heen konden na de verkiezingen van 1973, bleek de polarisatie te zijn gegroeid naar een maximum. Al tijdens de formatie van het kabinet-Den Uyl werd door PvdA een wig gedreven tussen de christen-democraten onderling en tussen PvdA en het toen zich vormende CDA. Tijdens het kabinet-Den Uyl speelde partijpolitieke rivaliteit tussen PvdA en CDA een grote rol. Partijpolitieke en persoonlijke rivaliteit bleken zelfs hand in hand te gaan. De PvdA polariseerde erop los en dat zette bij het CDA kwaad bloed. Voor het CDA waren persoonlijke verhoudingen belangrijk om de rivaliteit met de PvdA het hoofd te kunnen bieden. Maar er was ook sprake van persoonlijke rivaliteit door de polarisatie van de PvdA en daardoor vervreemden CDA-ers van het kabinet. Met name de verhouding Den Uyl-Van Agt was kenmerkend hiervoor. Tevens was hun slechte verstandhouding een belangrijke factor in het beëindigen van de samenwerking. Persoonlijke en partijpolitieke verhoudingen doorkruisten elkaar dus en

waren van eminent belang in de samenwerking. De gevolgen daarvan laten zich bijna raden. In de daaropvolgende formatie voor een tweede kabinet-Den Uyl kwamen beide partijen tegenover elkaar te staan, maar nog meer Den Uyl en Van Agt. Zij namen de partijpolitieke verschillen en rivaliteit met zich mee en verschilden daarnaast enorm van elkaar. Hernieuwde samenwerking zat er dan ook niet in. Ook een aantal jaren later tijdens het kabinet-Van Agt II mislukte de samenwerking tussen CDA en PvdA. Niet in het minst omdat beide voormannen nog steeds totaal niet met elkaar overweg konden. Hun karakters, stijlen en manier van (samen)werken verschilden enorm van elkaar. Dit legde een bom onder hun verstandhouding. Daarnaast bleek hun verstandhouding belangrijk te zijn voor de partijpolitieke samenwerking. Aangezien zij niet met elkaar door één deur konden, mislukte samenwerking tussen CDA en PvdA uiteindelijk ook. Er was dus sprake van persoonlijke én partijpolitieke rivaliteit. Deze ingrediënten zorgden er dan ook voor dat het enige tijd duurde vooraleer men weer met elkaar ging samenwerken. Een nieuwe tijd en een nieuwe generatie politici van beide kanten werkten positief, men kon elkaar weer vinden en kabinet-Lubbers III was een feit. Persoonlijke verhoudingen waren in die tijd goed te noemen, vooral de goede verstandhouding tussen Lubbers en Kok bleek cruciaal te zijn. Het was een belangrijke basis om als kabinet de rit uit te zitten ondanks soms grote interne strubbelingen, zoals voornamelijk bij het CDA het geval was. De goede persoonlijke verhoudingen zorgden er voor dat partijpolitieke en zakelijk-politieke verschillen konden worden overwonnen. Tegelijkertijd zorgde dat er weer voor dat het kabinet niet tot de verbeelding sprak, het kwam niet tot zaken. Goede persoonlijke verhoudingen bleken een 'niksig' kabinet in de hand te werken. Deze en andere factoren zorgden er uiteindelijk voor dat CDA en PvdA in de daaropvolgende jaren niet meer met elkaar verder gingen.

Het jaartal 1966 markeerde het begin van persoonlijke rivaliteit tussen CDA en PvdA. Het zette de toon voor de tijd die daarna kwam. In de jaren daaropvolgend kwam persoonlijke rivaliteit steeds weer terug, maar wel in steeds wisselende verschijningsvormen. De verstandhouding tussen Den Uyl en Van Agt kan als hoogtepunt van persoonlijke rivaliteit tussen CDA en PvdA worden beschouwd. Persoonlijke rivaliteit was in veel gevallen doorslaggevend voor partijpolitieke verhoudingen en samenwerking. Desondanks zochten personen en de partijen elkaar toch steeds weer op, soms omdat men tot elkaar veroordeeld was en soms omdat men het gewenst vond. Daardoor bleef persoonlijke rivaliteit aan de orde van de dag. Intrigerend dat het dus een terugkerend fenomeen blijkt te zijn

Bronvermelding

Egodocumenten

- d'Ancona, H., *Het persoonlijke is politiek* (Amsterdam: Uitgeverij Archipel 2003).
- Beek, R. ter, *Manoeuvreren: Herinneringen aan Plein 4* (Amsterdam: Uitgeverij Balans 1996).
- Drees, W., *De vorming van het regeringsbeleid* (Assen: Van Gorcum & Comp. 1965).
- Drees, W., *Drees 90, gesprekken en geschriften* (Strengolt 1976).
- Drees, W., *Zestig jaar levenservaring* (Amsterdam: De Arbeiderspers 1962).
- Goes van Naters, M. van der, *Met en tegen de tijd: Herinneringen* (Amsterdam: De Arbeiderspers 1980).
- Kemenade, J.A. van, *Wakken in het kroos: Opmerkelijke ervaringen uit dertig jaar publieke dienst* ('s Gravenhage: Elsevier Overheid 2003).
- Rijswijk, J.P. van, *Repeterende breuken: de machtsstrijd tussen PvdA en CDA* (Amsterdam: Prometheus 1992).
- Ritzen, J., *De minister: Een handboek* (Amsterdam: Uitgeverij Bert Bakker 1998).
- Schmelzer, N., *Herinneringen van een politiek dier* (Amsterdam: Uitgeverij Balans 2004).
- Stemerding, B., *Dagboeken* (Amsterdam: Uitgeverij Balans 1986).
- Stemerding, B., *Tussen dromen daden en twijfels: Dagboek aantekeningen over de sociaal-democratie in Nederland en daarbuiten 1986-1993* (Amsterdam: Van Gennep 1993).
- Thijn, E. van, *Dagboek van een onderhandelaar, 25 mei-11 november 1977* (Amsterdam: Van Gennep 1978).
- Thijn, E. van, *Democratie als hartstocht: Commentaren en pleidooien 1966-1991* (Amsterdam: Van Gennep 1991).
- Thijn, E. van, *Retour Den Haag: Dagboek van een minister* (Amsterdam: Van Gennep 1994).
- Veldkamp, G.M.J., *Herinneringen 1952-1967: Le carnaval des animaux politiques* (Den Haag: Sdu Uitgeverij 1993).
- Vondeling, A., *Nasmaak en voorproef* (Amsterdam: De Arbeiderspers 1968).
- Wttewaall van Stoetwegen, C.W.I., *De Freule vertelt* (Baarn: Bosch & Keuning 1973).
- Zijlstra, J., *Dr. Jelle Zijlstra* (Strengolt 1978).
- Zijlstra, J., *Per slot van rekening, memoires* (Amsterdam: Contact 1992).

Overzichtswerken

- Ammerlaan, R., *Afscheid van Ruud Lubbers* (Baarn: Anthos 1994).
- Ammerlaan, R., *Het verschijnsel Schmelzer: Uit het dagboek van een politieke teckel* (Leiden: Sijthoff 1973).

Ankersmit, F.R. & H. te Velde (eds.), *Trust: Cement of Democracy?* (Leuven: Peeters 2001).

Bak, P., *Een soeverein leven: Biografie van W.F. de Gaay Fortman* (Alphen aan den Rijn: Haasbeek 2004).

Bleich, A., *Joop den Uyl, 1919-1987: Dromer en doordouwer* (Amsterdam: Uitgeverij Balans 2008).

Bootsma P. & W. Breedveld, *De verbeelding aan de macht: Het Kabinet-Den Uyl 1973-1977* (Den Haag: Sdu Uitgeverij 1999).

Brandsma, M. & P. Klein, *Jan Pronk: Rebel met een missie* (Utrecht: Uitgeverij Scheffers 1996).

Breedveld, W. & J. Jansen van Galen, *Gaius: De onverstoorbare gang van W.F. de Gaay Fortman* (Utrecht: Uitgeverij Scheffers 1996).

Broek, I. van den, *Heimwee naar de politiek: de herinnering aan het kabinet-Den Uyl* (Amsterdam: Uitgeverij Wereldbibliotheek 2002).

Brouwer, J.W. & P. van der Heiden, *Drees, minister-president 1948-1958* (Den Haag, Sdu Uitgeverij).

Brouwer, J.W. & J. van Merriënboer, *P.J.S. de Jong, een biografie. Van buitengaats naar Binnenhof* (Den Haag: Sdu Uitgeverij 2001).

Daalder, H. & N. Cramer, et al, *Willem Drees* (Houten: Unieboek 1988).

Giebels, L.J., *Beel: Van vazal tot onderkoning, biografie 1902-1977* (Den Haag: Sdu Uitgeverij 1995).

Gortzak, W., *De kleine stappen van het kabinet-Den Uyl: gesprekken met PvdA-bewindslieden* (Deventer: Kluwer 1978).

Esterik, C. van & J. van Tijn, *Jaap Burger: Een leven lang dwars* (Amsterdam: Uitgeverij Bert Bakker 1984).

Haas, B. de & C. van Lotringen, *Mister EURO: Een biografie van Wim Duisenberg* (Amsterdam: Uitgeverij Business Contact 2005).

Heiden, P. van der, et al, *Rondom de Nacht van Schmelzer: de kabinetten-Marijnen, -Cals en -Zijlstra 1963-1967* (Amsterdam: Boom 2010).

Joustra. A. & E. van Venetië, *Ruud Lubbers: Manager in de politiek* (Baarn: Anthos 1989).

Klein, P. & R. Kooistra, *Wim Kok: Het taaie gevecht van een polderjongen* (Amsterdam: Prometheus 1998).

Merriënboer, J. van, P. Bootsma & P. van Griensven, *Van Agt biografie: Tour de Force* (Amsterdam: Boom 2008).

Rehwinkel, P. & J. Nekkens, *Regerenderwijs: De PvdA in het kabinet-Lubbers/Kok* (Amsterdam: Uitgeverij Bert Bakker 1994).

Rooy, P. de & H. te Velde, *Met Kok: Over veranderend Nederland* (Amsterdam: Wereldbibliotheek 2005).

Steen, P. van der, *Cals, Koopman in verwachtingen 1914-1971* (Amersfoort: Uitgeverij Balans 2004).

Steinmertz, B., *Ruud Lubbers: Peetvader van het poldermodel* (Amsterdam: Prometheus 2000).

Tromp, J. & P. Witteman, *Voor de duvel niet bang. Mr. Dries van Agt: van weerzin tot wellust* (Haarlem: De Haan 1980).

Velde, H. te, *Stijlen van leiderschap: Persoon en politiek van Thorbecke tot Den Uyl* (Amsterdam: Wereldbibliotheek 2002)

Verbakel, F., H. Singels en D. Toussaint, *Van Agt aan de macht, of hoe dat tweede kabinet-Den Uyl er tòch niet kwam* (Leiden: Stichting Burgerschapskunde 1978).

Visser, A., *Alleen bij uiterste noodzaak? De rooms-rode samenwerking en het einde van de brede basis 1948-1958* (Amsterdam: Uitgeverij Bert Bakker).

Wagenaar, M., *Herinneringen aan Joop den Uyl* (Amsterdam: Van Gennep 1988).

Overig

Velde, H. te, 'De val van de partijgeschiedenis: de sociaal-democratie en de interpretatie van politieke opwinding in Nederland', in: E.O.G. Haitsma Mulier, L.H. Maas & J. Vogel, *Het beeld in de spiegel: historiografische verkenningen: liber amicorum voor Piet Blaas* (Hilversum: Uitgeverij Verloren 2000), pp. 245-259.

Velde, H. te, 'Het wij-gevoel van een morele gemeenschap: een politiek-culturele benadering van partijgeschiedenis', in: DNPP Groningen, *Jaarboek 2004* (Groningen 2004) pp. 106-123.

Visser, R.K., *In dienst van het algemeen belang: Ministeriele verantwoordelijkheid en parlementair vertrouwen* (Amsterdam: Boom 2008).

Voerman, G., "'Een unie, niet een partij": over de partijcultuur van de Christelijk-Historische Unie', in: DNPP Groningen, *Jaarboek 2005* (Groningen 2005) pp. 206-218.

Artikelen in tijdschriften en kranten

De Pers, *PvdA weer dol op CDA*, <http://www.depers.nl/binnenland/462801/PvdA-weer-dol-op-CDA.html>, datum laatste wijziging 14 maart 2010, bezocht op 27 maart 2011.

Intermediair, *Maxime Verhagen, een betrouwbare rat*, <http://www.intermediair.nl/artikel//75577/maxime-verhagen-een-betrouwbare-rat.html>, datum laatste wijziging 17 maart 2009, bezocht op 27 maart 2011.

NRC Handelsblad, *Kabinet struikelt over Uruzgan*, http://www.nrc.nl/binnenland/article2487949.ece/Kabinet_Balkenende_IV_gevallen, datum laatste wijziging 21 februari 2010, bezocht op 30 oktober 2010.

Trouw, *Het zal nooit boteren tussen CDA en PvdA*,
<http://www.trouw.nl/tr/nl/4324/Nieuws/article/detail/1089934/2010/02/27/Het-zal-nooit-boteren-tussen-CDA-en-PvdA.dhtml>, datum laatste wijziging 27 februari 2010,
bezocht op 27 maart 2011.